

WIKTOR SZYMBORSKI

Wydział Historyczny, Uniwersytet Jagielloński

Sztuka okopowa – profanum wkraczające w sferę sacrum na przykładzie wybranych drukowanych wspomnień polskich żołnierzy z czasów I wojny światowej

ABSTRACT

This article explores the phenomenon of trench art related to the sacred sphere during the First World War. An analysis of soldiers' memoirs and diaries reveals examples of unique decorations made for Christmas and Easter celebrations. Shell remnants were repurposed as mementos, votive offerings, altar lamps, or even sanctuary bells, and were also used to create shrines. The article also highlights the decoration of temporary graves.

Wspomnienia żołnierzy z czasów I wojny światowej najczęściej odnotowują ogrom zniszczeń dokonywanych przez coraz bardziej śmiertelne rodzaje broni takie jak choćby ciężka artyleria, karabiny maszynowe czy lotnictwo. Na marginesie tych rozważań odnaleźć jednak można niezwykle wzmianki ukazujące, w jaki sposób groza wojny przeplatała się w owym czasie z sferą sacrum, która była przecież tak ważna dla żołnierzy. W jednym z druków, który miał, co prawda, wyraźny wymiar propagandowy, umieszczono np. informację, że w okopach legionowych nad Nidą żołnierze urządzali ołtarzyki polowe¹.

W poniższym tekście zostanie podjęta kwestia tego, w jaki sposób żołnierze wykorzystywali przedmioty służące do prowadzenia działań wojennych na potrzeby szeroko pojmowanej sfery kultu oraz w jaki sposób przetwarzano materiały związane ze sferą sacrum. Artefakty te, w myśl

¹ Franciszek Mirandola, *Walki I Brygady 1914–1915* (Kraków: Wydawnictwo Centralnego Biura Wydawnictw N.K.N., 1916), 20.

powszechnie przyjętej definicji² zaproponowanej przez Nicholasa Sandersa, zaliczyć można do szeroko pojmowanej sztuki okopowej³. Uwagi

² W myśl której za sztukę okopową uznać można wszelkie przedmioty wykonane przez żołnierzy, a także jeńców bądź cywilów z materiałów używanych przez armie.

³ Zagadnienie sztuki okopowej w kontekście artefaktów związanych z działaniami zbrojnymi w Europie Zachodniej jak również konfliktami związanymi z aktywnością militarną USA zostało erudycyjnie omówione przez brytyjskiego antropologa i archeologa zajmującego się XX-wiecznymi konfliktami zbrojnymi, Nicholasa Saundersa, w pracy: *Trench Art: Materialities and Memories of War* (Oxford-New York: Routledge, 2003). Tam też sformułowano przyjętą powszechnie definicję sztuki okopowej jak i dokonano klasyfikacji artefaktów. Tematyka sztuki okopowej została także w syntetyczny i popularny sposób przedstawiona przez Saundersa w pracach: *Trench Art* (Malta: 2002); Saunders, *Trench Art: A Brief History and Guide, 1914–1939* (Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2011); Saunders, „Trench Art”, *History Today* 53, nr 11 (2003): 32–37; zob. szerzej przegląd prac tegoż autora Wiktor Szymborski, „Sztuka okopowa: formy przykłady a także jej wykorzystanie w badaniach naukowych – kilka propozycji”, *Perspektywy kultury* nr 4 (35) (2021): 339 i n., <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3504.20>. Spośród publikacji przybliżających zagadnienie sztuki okopowej warto odnotować prace opatrzone niezwykle bogatą ikonografią autorstwa Judy Waugh, *Trench Art – the Stories Behind the Talismans*, 2015, e-book jak również erudycyjny album zawierający imponującą kolekcję przykładów sztuki okopowej wraz z interesującymi cytatami ilustrującymi praktyki żołnierzy autorstwa Jane A. Kimball, *Trench Art: An Illustrated History* (California: Silverpenny Press, 2004); zob. też Kimball, „Trench art of the Great War”, *Magazine Antiques*, sierpień 2009, 89–95; zdjęcia artefaktów wykonywanych przez żołnierzy, jak i jeńców wojennych, zawierają erudycyjne studia Patrice Warin zob. przykładowo publikację poświęconą szeroko pojmowanej kulturze palenia w czasie wielkiej wojny omawiającą tworzone wówczas fajki, popielniczki i wszelkie akcesoria niezbędne do palenia – Warin, *Les objets du tabac de la Grande Guerre. Artisanat de trenchée* (Ysec Editions, 2009); zob. w PHW nie używamy odsyłacza por., ponieważ to skrót zarezerwowany dla stopnia porucznika. analogiczne opracowanie poświęcone kulturze pisma – Warin, *Les objets d'écriture de la Grande Guerre* (Ysec Editions, 2011). Spośród publikacji w języku polskim zob. prace: Dawid Kobiałka, „Archeologia, pamięć, sztuka. Archeoetnografia i sztuka okopowa związana z obozem jeńców wojennych i internowanych w Tucholi, woj. kujawsko-pomorskie”, *Folia Praehistorica Posnaniensia* 24 (2019): 99–125, <https://doi.org/10.14746/fpp.2019.24.06>; Kobiałka, „Drzewa, okopy, sztuka okopowa – materialne pozostałości po drugiej wojnie światowej wokół Chyciny”, *Archeologia Historica Polona* 27 (2019): 267–286, <https://doi.org/10.12775/AHP.2019.013>; Kobiałka, „Kreatywność za drutem kolczastym: archeologia i sztuka okopowa z pierwszowojennego obozu jenieckiego w Czersku (woj. pomorskie)”, *Folia Praehistorica Posnaniensia* 23 (2018): 105–136, <https://doi.org/10.14746/fpp.2018.23.06>; Kobiałka, „Sztuka okopowa: doświadczenia i wspomnienia wojenne utrwalone w materii”, *Archeologia żywa* nr 2 (68) (2018): 76–80; Zbigniew Cichawa, „Motywy patriotyczne w żołnierskiej «sztuce okopowej» z okresu walk o Niepodległość”, w *Bajończycy i inni... Szkice z dziejów polskiej irredenty*, red. Jarosław Cielebon i Maciej Hubka (Piotrków Trybunalski-Ujazd: Archiwum Państwowe Piotrków Trybunalski, 2020), 139–153; Szymborski, *Sztuka okopowa: formy przykłady*, 339–366; Szymborski, „Tanks on Monuments, Monument Tanks. On Trench Art and «Gratitude Memorials»”, *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries* 4, nr 4 (2023): 47–94, <https://doi.org/10.55159/tri.2023.0104.02>; zob. też uwagi o roli i wykorzystaniu sztuki okopowej w nauczaniu historii – Szymborski, „Sztuka okopowa a wykorzystanie jej w dydaktyce historii”, *Perspektywy Kultury* nr 1 (36) (2022): 209–229, <https://doi.org/10.35765/pk.2022.3601.14>; zob. też popularny szkic przybliżający

sformułowano w oparciu o analizę drukowanych wspomnień żołnierzy służących zarówno w Legionach Polskich, jak i armiach zaborczych⁴. Kwerendą źródłową objęto ponad 200 drukowanych wspomnień żołnierzy służących w armiach państw zaborczych – w różnych formacjach. W oparciu tak o lekturę dzienników oraz wspomnień prostych żołnierzy i oficerów jak i o wydawnictwa zbiorowe zawierające szereg relacji, wyłoniono te, które ilustrują omawiane zjawisko. Należy podkreślić, że o ile zagadnienie szeroko pojmowanej sztuki okopowej przewija się na marginesie żołnierskich wspomnień⁵, to przenikanie sfery sacrum i profanum codzienności czasów I wojny światowej zarysowane zostało w relatywnie niewielkiej grupie relacji spisanych przez uczestników tego konfliktu zbrojnego.

Temat ten, jak dotąd, nie został omówiony w polskiej literaturze przedmiotu. Wykorzystywanie elementów żołnierskiego ekwipunku przy tworzeniu świątecznych bożonarodzeniowych dekoracji wzmiankowała Urszula Oettingen⁶. Badacze sporo uwagi poświęcili przedstawieniu religijności żołnierzy, ich dniu codziennemu, obchodom poszczególnych świąt itp.⁷ Ukazano dzieje duszpasterstwa czasów wielkiej wojny⁸, omawiane były postacie

zagadnienie – Szymborski, „Rozkwitłe w okopach rzemiosło”, *Polska Zbrojna* nr 3 (27) 2023: 86–89; Łukasz Suska, „Sztuka okopowa – próba charakterystyki zjawiska”, *Odkrywca* nr 10 (117) (2008): 52–54. Szymborski, „Wojenne wota”, *Polska Zbrojna* nr 2 (34) 2025: 138–139.

⁴ Niezwykle pomocna przy kompletowaniu podstawy źródłowej była bibliografia: Elżbieta Barańska et al., oprac., *Legiony Polskie 1914–1918: bibliografia selektywna* (Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego), 2014.

⁵ Zob. szerzej Szymborski, „Wojskowe pamiątki i sztuka okopowa we wspomnieniach polskich żołnierzy czasów I wojny światowej”, w druku.

⁶ Zob. szerzej Urszula Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia w czasie walk Legionów Polskich na Wołyniu w 1915 roku”, *Wrocławskie Studia Wschodnie* 7 (2003): passim.

⁷ Odnośnie do codzienności legionistów zob. uwagi Adam R. Kaczyński, *Życie codzienne żołnierzy legionów polskich podczas kampanii wołyńskiej 1915–1916. W świetle pamiętników żołnierskich* (Lwów: Ladeks, 2014).

⁸ Zob. przykładowo: Wiktor K. Cygan i Wiesław J. Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko, krew i czyny moje!...”: *Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1997); Andrzej C. Żak, „Duszpasterstwo wojskowe w armii austriackiej i w Legionach Józefa Piłsudskiego w czasie I wojny światowej”, w *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. Jan Ziółko et al. (Lublin: TNKUL, 2004), 299–323; Jacek Macyszyn, „Historia i tradycja duszpasterstwa wojskowego w Polsce”, *Kombatant. Biuletyn urzędu do spraw kombatanów i osób represjonowanych* nr 1 (204) (2008): 5–8; Jacek Piotrowski, „Pastoral Care in the Polish Legions (1914–1918) in Light of Memories (Outline of the Main Problems)”, *Res Historica* 49 (2020): 381–401 <https://doi.org/10.17951/rh.2020.49.381-401>; Jerzy Myszor, „Udział śląskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego w I wojnie światowej”, w *I wojna światowa na Śląsku. Historia – literatura – kultura*, red. Grażyna B. Szewczyk i Ryszard Kaczmarek (Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon, 2016), 48–62; Sławomir Frątczak, „Służba duszpasterska w legionach polskich”, *Wojsko i Wychowanie* nr 2 (2000): 95–100; Tomasz Pudłocki i Kamil Ruszała, red. *Wielka wojna wyzwań duchowych. Kapelani*

kapelanów biorących udział w starciach I wojny światowej⁹, ich wspomnienia czy przemówienia i teksty kazań wydawane są drukiem¹⁰. W żołnierskich wspomnieniach najczęściej uwagi poświęcono opisom frontowych obchodów świąt – zarówno Wigilii jak i Wielkanocy. Co warte podkreślenia – już w czasie wojny zdarzały się publikacje o wyraźnym charakterze propagandowym ukazujące, jak wyglądały żołnierskie święta np. kalendarze wydawane dla żołnierzy¹¹. Wydawnictwa z czasów dwudziestolecia międzywojennego w większości koncentrowały się na przedstawieniu wspólnoty żołnierskiej, która całymi plutonami zasiadała do wieczerzy wigilijnej, odwiedzin ks. biskupa Władysława Bandurskiego czy obecności komendanta Józefa Piłsudskiego bądź innych oficerów. Podkreślano również znaczenie kazań ks. Bandurskiego, w prasie wspomniano o organizowaniu zbiorów prezentów dla żołnierzy¹². Badacze najczęściej, jak dotąd, uwagi poświęcili

wojskowi na froncie wschodnim 1914–1929, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”), 2020 (tam dalsza literatura).

⁹ Zob. przykładowo: Przemysław Stawarz, *Kapelan Legionów. Ksiądz pułkownik Józef Panaś* (Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2021); Jan Kornel Gadacz, *Kapelańska epopeja: O. Kosma Lenczowski kapucyn. Monografia* (Asyż: Kuria Generalna O.O. Kapucynów, 1969); Joanna Goles, *Ojciec Karol Kosma Lenczowski, pierwszy kapelan Wojska Polskiego* (Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2007); Lucjan Fac, „Józef Panaś ksiądz kapelan Legionów”, *Rocznik Przemyski* 42, z. 1 (2006): 183–188.

¹⁰ Zob. przykładowo: „Przemówienie ks. Żytkiewicza, kapelana Legionów polskich, do żołnierzy 2 i 3 pułku 1 brygady, na nabożeństwie za poległych na froncie wołyńskim”, *Wiarus. Pismo dla żołnierzy polskich wydawane przez Komisję Wojskową* 1, z. 6 (1918): 126–128; zob. też informacje o mszach odprawianych z okazji rocznic zob. „Majowa Msza polowa Legionów”, *Goniec Polowy Legionów*, nr 2 (1915): 4. Zob. tak często podkreślane we wspomnieniach żołnierzy legionów poruszające kazanie wygłoszone przez ks. Bandurskiego podczas pamiętnej frontowej wigilii w 1915 r. Władysław Bandurski, „Na czatach. Kazanie podczas mszy pasterskiej wygłoszone w Legionowie w obozie Legionów Polskich dnia 25 XII 1915 r.”, w Bandurski, *Krwi ofiarnej cześć* (Warszawa: Wileński Komitet Obchodu 40-lecia Pracy Kapłańskiej i Obywatelskiej Eksc. Księdza Biskupa Doktora Władysława Bandurskiego, 1928), 10–13; Bandurski, „Szańce Rzeczypospolitej. Przemowa wygłoszona przy poświęceniu krzyża pamiątkowego na grobie kapitana Czechy-Tarkowskiego i towarzyszy na cmentarzu w Wołczeczku dnia 25 grudnia 1915 r.”, w *ibid.*, 16–18.

¹¹ Zob. Bertold Merwin, „Wieczór wigilijny w Karpatach”, w *Kalendarz „Legionów Polskich” na Rok Pański 1915*, zestawiał Antoni Chmurski (Wiedeń: Nakładem Wiedeńskiego Kurjera Polskiego, b.d.), 138–149; zob. też okolicznościowy wiersz poety legionowego Józefa Mączki, „Święto duchów. Wspomnienie nocy wigilijnej 1915 roku”, w *Kalendarz Legionistów na rok 1917* (Lwów: Nakładem Lwowskiej Delegacji N.K.N., b.d.), 50; Maryan Kowarz, „Pierwsza wilia z Legionistami”, w *ibid.*, 49; zob. też reprint wybranych artykułów opisujących przebieg frontowych wigilii zamieszczony w publikacji: *Wigilie polskiego żołnierza*, red. Krzysztof Sikora, et al. (Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, 2013), 14–37.

¹² Zob. przykładowo: Karol Koźmiński, „Ułańska wigilia”, *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 1, nr 38/39 (1930): 790–791; Feliks Murawa, „Żołnierska wigilia”, *Wiarus. Organ Podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 5, nr 51/52

Bożemu Narodzeniu 1914 r. w czasie bitwy pod Łowczówkiem¹³. Obchody świąt Bożego Narodzenia podczas walk legionów na Wołyniu w 1915 r. erudycyjnie omówiła Oettingen¹⁴. Przebieg Wielkanocy podczas starć na Wołyniu w popularnym szkicu naświetlił Adam Kaczyński¹⁵.

Warto zwrócić uwagę na to, w jaki sposób przedmioty, których pierwotnym przeznaczeniem było niesienie śmierci i zniszczenia, wykorzystywano w szeroko pojmowanej sferze sacrum. Lektura wspomnień zarówno kapelanów, żołnierzy jak i cywili pozwala uchwycić te mogące współcześnie zaskakiwać praktyki. Jedną z nich, mającą bardzo długą tradycję sprzed czasu tzw. wielkiej wojny, pozostawiała bardzo trwałe ślady w strukturze samych budynków, polegała bowiem na wmurowywaniu w uszkodzone ściany świątyń, pozostałości po kulach armatnich i pociskach czy budzących grozę wśród ludności cywilnej szrapnelach z czasów I wojny¹⁶. Pełniły one formę zarówno specyficznych pamiątek czasów anihilacji, jak i wot dziękczynnych za ocalenie. Pozostałości po pociskach można było także wkomponować w dekoracje ołtarzowe, takie przykłady znane są z terenów Europy Zachodniej i Południowej¹⁷. Najbardziej rozpoznawalny przykład takich praktyk stanowią pozostałości po tzw. szklankach szrapneli wmurowane w ścianę kościoła sióstr benedyktynek w Staniątkach. Już za klauzurą znajduje się unikatowy pomnik – korytarz, w którego ścianie umieszczono imponującą kolekcję pozostałości pierwszowojennych – szrapnele, fragmenty pocisków i skorup, kulki szrapnelowe, bagnety, fragmenty luf karabinowych, naboje, łódki nabojoye. Całość opatrzone tablicą: „Pamiętki z bombardowania klasztoru przez wojska austriackie podczas inwazji rosyjskiej dnia 11go grudnia 1914 roku”. Wyjątkowość tego miejsca dostrzegano i podkreślano

(1934): 1203; Zygmunt Zygmuntowicz, „Legionowe wigilie 1914–1918”, *Naród i Wojsko* 4, nr 51–52 (1937): 12; „Wigilia Legionistów na Polesiu”, *Wiarus. Organ Podoficerów Wojska Łądownego i Marynarki Wojennej* 5, nr 51/52 (1934): 1204–1205; zob. też opis spędzania Wigilii w polu przez tzw. trzynastaków, czyli dzieci krakowskie: „Wigilia w Polu. Obrazek z roku 1914”, w *Ilustrowany kalendarz wojenny na r. 1916* (Kraków, 1916), 121; zob. też Wacław Lipiński (Socha), *Szlakiem I Brygady. Dziennik żołnierski*. (Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2014), 67; zob. *Kostiuchnówka Polska Góra* (Łuck: Nakładem Przeglądu Wołyńskiego, 1928), 10–11; „Życie żołnierskie”, *Wiarus* 1, z. 1 (1918): 44–45.

¹³ Zob. Krystyna Koza i Jerzy Kunikowski, „Wigilia pod Łowczówkiem”, w *Łowczówek 1914. Bitwa Legionów Polskich na drodze do niepodległości. Historia, tradycja, pamięć* (Warszawa: Starostwo Powiatowe, Księgarnia Historyczna, 2014), 113–122.

¹⁴ Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 171–191.

¹⁵ Adam Kaczyński, „Wielkanocna fantazja. Walczący na Wołyniu żołnierze Legionów Polskich świętowali bardzo intensywnie”, *Polska Zbrojna*, nr 14 (2010): 67–68.

¹⁶ Odnośnie śladów zniszczeń zob. uwagi ks. Kazimierz Wais, *Wspomnienia z pierwszego roku wojny światowej* (Lwów: nakł. red. K. Wiśniewski, 1930), 93.

¹⁷ Zob. Jean Pascal Marcacci i Bruno Zama, *Recuperanti e ricalanti delle due guerre mondiali* (Bologna: GRB, 2014), 47.

już w okresie międzywojennym, przykładem może być karta pocztowa zawierająca opis: Klasztor PP. Benedyktynek w Staniątkach korytarz klasztorny z pociskami z czasów bombardowania¹⁸.

Zagadnienie wnikania profanum w sferę sacrum pojawia się we wspomnieniu Włodzimierza Dzwonkowskiego opisującym ogrom zniszczeń Lubelszczyzny, o tym jak jeden z księży prosił mieszkańców Opola Lubelskiego, „aby mniej zniszczone pociski przynosić jako wota ofiarne”¹⁹. Ponadto właśnie pociski wykorzystywano jako lampy do ołtarzy²⁰. Warto tu podkreślić ogrom zniszczeń spowodowanych przez działania zbrojne. Po starciach z nieprzyjacielem, postojach oddziałów, na polach i w lasach zalegały liczne „pamiątki” czasów wojny. Można więc przypuszczać, że dostarczenie skorup po pociskach nie sprawiało okolicznym mieszkańcom większych trudności. Zapewne, pragnąc uczcić poległych a także udokumentować pamięć o zwycięskich potyczkach polskich legionistów, ksiądz proboszcz z Gręboszowa zwrócił się ze specyficzną prośbą do Józefa Piłsudskiego: „Proboszcz [...] przyszedł prosić mnie, bym pozwolił wszystkie piki kozackie, zebrane z pól bitewnych, oddać do kościoła. Z przyjemnością na to pozwoliłem”²¹. Wspomniany przez komendanta duchowny z podobną prośbą zwrócił się do oficerów Legionów: „Upraszał znowu o piki kozackie, które jako *votum* strzelców, postawi obok chorągwi procesyjnych dla upiększenia świątyni Bożej”²².

¹⁸ Zob. Pocztówkę zapewne wydaną w Poznaniu: *Klasztor PP. Benedyktynek w Staniątkach: korytarz klasztorny z pociskami z czasu bombardowania*, Biblioteka Narodowa, sygn. DŻS XII 8b/p.15/45, dostęp kwiecień 23, 2024, <https://polona.pl/item-view/1eb1cbe4-2104-4ba7-8c47-7d6e24adf6d6>. Siostry benedyktynki wydały także pocztówkę z niemal identycznym widokiem ukazującym cały korytarz z tymi wyjątkowymi śladami wojny, zob. pocztówka: *Korytarz wschodni klasztoru, ściana pamiątek po bitwie*, fot. Bogdan Pasek. Wydana przez Opactwo Świętego Wojciecha Mniszek Benedyktynek w Staniątkach. Odnośnie wydarzeń z 11 grudnia 1914 r. zob. Bogusław Krasnowolski, „Zarys dziejów opactwa Benedyktynek w Staniątkach”, w *Opactwo Mniszek Benedyktynek w Staniątkach. Katalog zbiorów artystycznych*, red. Kazimierz Kuczman, et al., t. 1 (Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, 2018), 26.

¹⁹ Włodzimierz Dzwonkowski, *W ogniu armat. Wrażenia naocznego świadka z linii bojowej w Opolszczyźnie lubelskiej (sierpień–listopad 1914)* (Warszawa: nakł. Księgarni E. Wende i Spółka, 1914), 108.

²⁰ Ibid., 108.

²¹ Józef Piłsudski, *Moje pierwsze boje* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1988), 75; Żak, *Duszpasterstwo wojskowe*, 312.

²² Piłsudski, *Moje pierwsze boje*, 76.

Ryc. 1. Karta pocztowa: „Klasztor PP. Benedyktynek w Staniątkach: korytarz klasztorny z pociskami z czasu bombardowania” (Poznań: Rotograwura Drukarni Św. Wojciecha)

Źródło: Biblioteka Narodowa, sygn. DŻS XII 8b/p.15/45, dostęp kwiecień 23, 2024, <https://polona.pl/item-view/1eb1cbe4-2104-4ba7-8c47-7d6e24adf6d6>

Przedmioty z pól bitewnych były traktowane jako swoiste trofea dokumentujące czyn zbrojny, mogły również pełnić funkcję wyjątkowej pamiątki. Właśnie taką bardzo specyficzną otrzymał 9 września 1914 r. ks. Józef Rokoszny, była to część szrapnela, która uderzyła w ganek budynku, w czasie, gdy w nim przebywał. Zanim duchowny zdążył zanieść ten przedmiot do swego mieszkania, napotkał innego księdza, który już zdążył pozbierać „[...] parę kawałków i jeden cały” – ten zapis odnieść można także do szrapneli²³. Przedmiot wykonany przez młodego żołnierza z resztek granatu, zapewne w tym przypadku autorka zapisu miała na myśli bransoletkę wykonaną z pierścienia wiodącego, trafił do zbiorów zgromadzenia siostr Niepokalanek w Jarosławiu. Jeden z młodych legionistów, pragnąc podziękować siostrze Antonii za opiekę w szpitalu, przekazał jej własnoręcznie wykonaną w okopie bransoletkę ze słowami „Proszę Siostry przyjąć ją na pamiątkę wojny”²⁴.

Pozostałości po łuskach czy pociskach znajdowały także inne zastosowanie – dosłownie wkraczając do sfery sacrum. Łuski czy tzw. szklanki szrapnelowe mogły nie tylko pełnić funkcję lamp, można było przerobić na sygnaturkę tak przecież potrzebną do odprawiania mszy. Sytuacja taka miała miejsce w Fałkowie w 1916 r., dzwonek powstał z *dużego szrapnelu*,

²³ Józef Rokoszny, *Diariusz Wielkiej Wojny 1914–1915*, oprac. Wiesław Caban i Marek Przeniosło (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1998), 99.

²⁴ Joanna Lusek, oprac., *Legionistów wspomnienia niedokończone... Szpital rezerwowi Czerwonego Krzyża ss. Niepokalanek w Jarosławiu (1914–1917)*, Przemyśl: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, 2022), 110.

co skwapliwie odnotował ks. Józef Rakoszny²⁵. W czasie odprawiania polowej mszy św. zabrakło dzwonka, więc pomysłowi żołnierze poradzili sobie w inny sposób: „[...] ozwał się metaliczny dźwięk granatu uderzanego młotkiem” – w takiej mszy brał udział na froncie zachodnim wśród Nadreńczyków i Westfalczyków ks. Władysław Łęga²⁶. Legioniści po latach także wspominali, że w czasie wigilii w Karpatach z braku dzwonek uderzano w czasie mszy świętej bagnetami²⁷. Z łusek wykonano dzwonki zawieszone przed kaplicą w osławionej osadzie wzniesionej przez żołnierzy w tzw. Legionowie²⁸. Bogato zdobione wazony sporządzone z łusek mogły następnie posłużyć do dekoracji ołtarza, takie przykłady znane są z terenu Europy Zachodniej²⁹.

Działania wojenne powodowały, że nie dysponując odpowiednio przygotowanym miejscem, należało improwizować celem przygotowania np. ołtarza polowego³⁰. Z taką sytuacją zmierzył się o. Kazimierz Nowina-Konopka, który odprawiając mszę na grobie jednego z oficerów, pragnął ustawić na nim ołtarz. Musiał posłużyć się tarczą karabinu maszynowego i dopiero na niej można było umieścić ołtarz. Jak sam nadmieniał, miał poważne wątpliwości co do tego, czy przepisy liturgiczne „godziłyby się na taki ołtarz”³¹.

Pozostawione przez żołnierze wspomnienia obfitują we wzmianki o przebiegu świąt Bożego Narodzenia obchodzonych zarówno na froncie³², jak

²⁵ Rokoszny, *Diariusz Wielkiej Wojny 1915–1916*, oprac. Caban i Przeniosło (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1998), 201.

²⁶ Władysław Łęga, *Z mych wrażeń wojennych (1915–1919)* (Grudziądz: Drukiem i nakładem Drukarni Pomorskiej, 1922), 23.

²⁷ „Dzieje tradycji choinkowej”, *Wiarius. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 2, nr 51–52 (1931): 1091.

²⁸ Zob. zdjęcie Sławomir Z. Frątczak, „Ołtarze polowe w wojsku polskim (przepisy związane z ich funkcjonowaniem oraz przykłady ich użycia) – od początków oręża polskiego do września 1939 r.”, *Muzealnictwo wojskowe* 7 (2000): 273; tę fotografię zamieszcza także Cygan i Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko”, 55.

²⁹ Zob. też wyjątkowy przypadek ołtarza znajdującego się w Belleville, wzniesionego przez księdza po zniszczeniu kościoła, zdobiony jest on pociskami, szklankami szrapnelowymi, a posąg NMP otaczają pozostałości po pociskach artyleryjskich; Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, zdjęcie nr 5, 267 na stronie 215.

³⁰ Odnosnie do dziejów ołtarzy polowych w czasie I wojny światowej zob. szerzej Frątczak, „Ołtarze polowe”, 266–280; zob. też Cichawa, *Motywy patriotyczne w żołnierskiej*, 144.

³¹ Kazimierz Nowina-Konopka SJ, *Wspomnienia wojenne 1915–1920* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2011), 150; Frątczak, „Ołtarze polowe”, 271.

³² Zob. przykładowo wzmianki: Józef Panaś, *Pamiętnik kapelana Legionów Polskich*, cz. 1 (Lwów: Wł. Łoziński, 1920), 47–48; Tadeusz Bielski Saryusz, *Wspomnienia legionisty, kapitana artylerii konnej, uczestnika pięciu wojen, przedmowa i opracowanie Andrzej Drózd* (Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Księgarnia Akademicka, 2019), 122, 174–175; Bolesław Roja, *Legioniści w Karpatach 1914–1915 roku*, przedm. Wacław Lipiński (Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1933), 211–212; Tadeusz Tarczyński Alf, *Wspomnienia oficera Pierwszej Brygady* (Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1979), 36–38;

i w obozach internowania po tzw. kryzysie legionowym³³. Znaczenie świąt sprawiało, że żołnierze pragnęli odpowiednio uczcić ten czas. Starali się więc stworzyć choć namiastkę tego, jak świętowano w przed wojną, kiedy prócz decydującego wymiaru religijnego tak ważny był czas spędzany z rodziną. W pamiętnikach, diariuszach i wspomnieniach żołnierskich wiele jest wzmianek o obchodach – czy to świąt Bożego Narodzenia czy Wielkanocy, piszący najczęściej koncentrują swoją uwagę na wymiarze religijnym, wspólnotowym, tęsknocie za domem i rodziną, oczekiwaniu na listy³⁴. Na marginesie głównej narracji sporadycznie pojawiały się też wzmianki o wykonywanych wówczas z materiałów wojskowych artefaktach, które dziś nazwalibyśmy wytworami sztuki okopowej. Z racji ich doraźnego charakteru te dekoracje świąteczne, np. ciekawie przyozdabiane choinki, nie dotrwały niestety do naszych czasów³⁵. Dekorując pomieszczenia ziemianek, w których urządzano wieczerze

Andrzej J. Narbut-Łuczyński, *U kresu wędrówki. Wspomnienia* (Londyn: Gryf Publications, 1966), 127; Henryk Pietrzak, *Sześć lat wojny. Pamiętnik polskiego żołnierza. Legiony, front włoski, boje polsko-ruskie, wojna polsko-bolszewicka 1914–1920* (Łódź: nakład własny, 1936), 117; Franciszek Lis, *Przez cztery wojny* (Kielce: „Scriptum”: Związek Sybiraków, 1999), 70; Panaś, *My II Brygada* (Katowice: Nakładem Śląskie Zakłady Gryf i Wyd. Polonia Sp. Akc., 1929), 38; *Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich. Pamiętnik Wilhelma Wilczyńskiego*, wstęp i oprac. Agnieszka Jędrzejewska i Przemysław Waingertner (Warszawa-Belchatów: Instytut Józef Piłsudskiego, Związek Strzelecki „Strzelec” Organizacja Społeczno-Wychowawcza, Jednostka Strzelecka nr 1001 im. gen. Dyw. Janusza Głuchowskiego, 2012), 186; Jan Dunin-Brzeziński, *Rotmistrz legionów polskich. Wspomnienia 1914–1919*, red. Stanisław J. Rostworowski (Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2004), 61–62, 111; Emil Czerniawski, „Najwytrwalszym opalają się skrzydła”, *Karta* nr 17 (1995): 48; Aleksander Majkowski, *Pamiętnik z wojny europejskiej roku 1914*, oprac. Tadeusz Linkner (Wejherowo-Pelplin: MPiMKP, Bernardinum, 2000), 299–300; *Kronika życia Kapusty Stefana sierżanta Policji Państwowej: część I, II, III. Od roku 1895 do 1939*, red. Andrzej i Marek Gizmajerowie (Warszawa: Fronda, 2010), 79. Zob. wzmiankę o wigilii na froncie włoskim „Szedłem na zagładę podpułkownik Józef Kokoszka”, w Alicja Basta, *Na stos rzucili. Relacje legionistów, powstańców, ochotników 1920 roku* (Warszawa: „Mada”, 2000), 94; obchody świąt czasem zakłócane były nie tylko przez ostrzał przeciwnika, ale i pożary wzniecone odpalanymi rakietami zob. Wacław Budzyński, *Z pierwszym szwadronem 1-go Pułku Ułanów Pierwszej Brygady Legionów Polskich w roku 1915–1916* (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1920), 81–84; zob. też opis obchodów wigilii spędzanych wspólnie z żołnierzami legionów w Zakopanem w 1914 r. Kowarz, *Pierwsza wilia z Legionistami*, 49–50.

³³ Zob. przykładowo: Roman Starzyński, *Cztery lata w służbie komendanta. Przejycia wojenne 1914–1918* (Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, 1937), 320.

³⁴ Zob. też opis wigilii w szpitalu wojskowym: Emil Bobrowski, „Początki szpitalnictwa legionowego”, w *Karabin i nosze. Wspomnienia lekarzy i farmaceutów z lat 1914–1920*, t. 1 (Warszawa: Koło Wyd. Oficerów Korpusu Sanitarnego, 1936), 27.

³⁵ Praktyka dekorowania choinek nie obca była żołnierzom kolejnego wielkiego konfliktu, o praktyce zdobienia drzewek „odpadami wojny – paskami folii, zrzucanymi przez bombowce w celu zakłócenia pracy radarów” przez Amerykanów na froncie zachodnim w 1944 r. wspomina Stephen E. Ambrose, *Żołnierze 7 czerwca 1944 – 7 maja 1945. Od plaży Normandii do Berlina* (Warszawa: Bellona, 2023), 261.

wigilijne, używano np. gałązek choinek, w których umieszczano skrzyżowane szable, a pomiędzy nie kładziono czeka ułanów³⁶.

Pierwsza wigilia legionistów przebiegała w czasie starć zbrojnych pod Łowczówkiem. Dynamika działań zbrojnych sprawiła, że żołnierze nie mogli przygotować świątecznych ozdób, jak zrobili to kolejnego Bożego Narodzenia. W opisach świąt Bożego Narodzenia z 1914 r. dominują wspomnienia o dzieleniu się opłatkiem pod ostrzałem i polskich kolędach, których śpiew dobiegał z obu stron frontu³⁷. Ojciec Lenczowski wspominał o niecodziennych ozdobach choinki.

„Przyniesiono choinkę, rannych niewiele, więc aptekarz Łopatka przybrał ją watą zabarwioną krwią żołnierską i blaszkami konserwowych puszek austriackich, zapalono 3 świeczki, na wierzchu naprędcie orzeł polski ołówkiem na papierze narysowany”³⁸.

Kontekst przebiegu starć zbrojnych w 1915 r., kiedy legiony znalazły się wśród lasów i bagien Polesia Wołyńskiego, a po okresie ofensywy front się ustabilizował, sprawił, że oprawa świąt wyglądała zupełnie inaczej niż rok wcześniej. W 1915 r. żołnierze nie tylko wybudowali wojenne osady³⁹, ale i poczynili liczne przygotowania związane z obchodami wigilijnymi. Wówczas miała miejsce pamiętna wizyta ks. biskupa Władysława Bandurskiego⁴⁰.

³⁶ Zob. przykładowo Merwin, „Wieczór”, 141.

³⁷ Spośród bogatej literatury zob. przykładowe prace: R. Nuszkievicz, „Wigilia pod Łowczówkiem (Gawęda osnuta na tle walk legionowych 22–26 XII 1914)”, *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Łądowego i Marynarki Wojennej*, nr 51/52 (1938): 1632; J. Żuławski, „Ułańska Wigilia”, *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Łądowego i Marynarki Wojennej* 2, nr 51–52 (1931): 1088; H. Zieliński, „24 grudnia 1914 roku”, *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Łądowego i Marynarki Wojennej* 2, nr 51–52 (1931): 1084–1085; Tadeusz Myszka, „Święta Bożego Narodzenia Legionistów Polskich w 1914”, *Polska Zbrojna* 17, nr 355 (1938): 8; Bolesław Pochmarski, „Gdy Bóg się rodzi – moc truchleje...”, *Naród i Wojsko* 4, nr 51–52, (1937): 1; Zygmuntowicz, „Legionowe wigilie, 12; zob. też Ludwik Kmicic-Skrzyński, „Moja pierwsza wojenna wilia w 1914”, *Beliniak. Pismo Koła B. Żołnierzy 1. Pułku Ułanów Leg. Polskich Beliny* nr 14 (1966), 55–56; zob. Koza i Kunikowski, *Wigilia pod Łowczówkiem*, 115 i n.; „Wigilia w czasie bitwy pod Łowczówkiem w 1914 r. we wspomnieniach Sławoja Felicjana Składkowskiego”, [dzieje.pl](https://dzieje.pl/aktualnosci/wigilia-w-czasie-bitwy-pod-lowczowkiem-w-1914-r-we-wspomnieniach-slawoja-felicjana-skladkowskiego), dostęp kwiecień 19, 2024, <https://dzieje.pl/aktualnosci/wigilia-w-czasie-bitwy-pod-lowczowkiem-w-1914-r-we-wspomnieniach-slawoja-felicjana-skladkowskiego>; Jacek Magdoń, „Legionowa Wigilia”, ipn.gov.pl, dostęp kwiecień 18, 2024, <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/131756,Legionowa-Wigilia.html>. Zob. też relację o spędzaniu wigilii przez legionistów, którzy w wolnym czasie kolędowali, rzucali się śnieżkami celem zahartowania: Panaś, *My II Brygada*, 38–39; *Wigilie polskiego żołnierza*, 14 i n.

³⁸ Cyt. za Koza i Kunikowski, *Wigilia pod Łowczówkiem*, 116.

³⁹ Zob. szerzej Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 171; zob. też zdjęcia dokumentujące przebieg świąt Bożego Narodzenia *Wigilie polskiego żołnierza*, 19 i n.

⁴⁰ Zob. przykładowo „Ks. Biskup Władysław Bandurski wśród legionistów w czasie Świąt Bożego Narodzenia w 1915 r.”, *Panteon Polski. Ilustrowany dwutygodnik poświęcony pamięci i czci poległych o niepodległość Polski wraz z kroniką czynów żołnierza polskiego w latach*

Jak nadmieniał Oettingen, żołnierze z elementów wyposażenia wojskowego tworzyli różne kompozycje o charakterze religijnym i narodowym⁴¹, zapowiadany przyjazd ks. bp Bandurskiego także nie był tu bez znaczenia⁴². Do wykonania wspomnianych dekoracji służyły takie przedmioty jak: naboje, zapalniki czy pozostałości po szrapnelach. Warto także wspomnieć, że nawet pasterka, którą odprawił ks. biskup odbyła się przy świetle dwóch reflektorów wojskowych⁴³. Takie same źródła światła wykorzystano do przygotowania wizualnej oprawy żołnierskiej pasterki w Dęblinie w 1915 r., reflektory umieszczono przy wejściu w pobliżu filarów pod specjalnym przykryciem zrobionym z desek⁴⁴.

Wspomnienia przybliżające wigilię 1915 r. przynoszą szereg informacji o przykładach sztuki okopowej. We wsi, w której stacjonował 5 Pułk Piechoty wraz z częścią sztabu I Brygady urządzono na końcu „ulicy Piłsudskiego” kapliczkę:

„Przód ołtarza zdobi wielki Biały Orzeł na czerwonym tle, na którym mienia się rdzawymi połyskami garnki szrapnelów. Na ołtarzu srebrna lampa przykrywa cyboryum, na nim krzyż czarny – przy nim z obu stron po trzy lichtarze i po dwa garnki, tzw. piętnastek z bukietami sztucznych kwiatów”⁴⁵.

Natomiast stół świąteczny w miejsce białych obrusów przykryto też białymi, ale śniegowymi żołnierskimi płaszczami⁴⁶. Podobnie postąpiono przystrajając tzw. Legionowo, gdzie stacjonowała Komenda Legionów Polskich, zbudowano tam bramę triumfalną:

1914–1921 2, nr 1 (5) (1925): 2–3; Stanisław Żmigrodzki, *Przed i po 6 sierpnia. Wspomnienia oficera łączności 1. Brygady z 20 tablicami map, gruntów i fotomontaży oraz 21 rycinami w tekście* (Warszawa: Nakł. Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski, 1935), 159 i n.; Żak, „Hetman Serc Żołnierskich”, *Kombatant. Biuletyn urzędu do spraw kombatantów i osób represjonowanych* nr 1 (204) (2008): 10.

⁴¹ Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 172.

⁴² Zob. tu dobry przykład, można to zrozumieć jako porucznik Pochmarski Pochmarski, *Gdy Bóg się rodzi – moc truchleje*, 1; odnośnie pobytu ks. bp. Bandurskiego zob. uwagi Cygan i Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko”, 73–76.

⁴³ Panaś, *Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*, cz. 2 (Lwów: Wł. Łoziński, 1920), 131; Panaś, *My II Brygada*, 107.

⁴⁴ Zob. szerzej Dominik Ścisła, *Z dziennika kapelana wojskowego: 1914–1918* (Cieszyn: Nakładem autora, 1926), 105.

⁴⁵ Tadeusz Pannenko, *Od Nidy do Styru. Z walk II baonu 5 PP i I Brygady* (Warszawa: J. Sowicz, 1917), 143–144; Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 175.

⁴⁶ Pannenko, *Od Nidy do Styru*, 144; obrus zastępowano też białym papierem zob. Stanisław Janowski, „Dzień wigilijny na froncie 1915 r.”, *Legion. Czasopismo Związku Legionistów Polskich w Krakowie* 2, nr 2 (1930): 17.

„[...] przybraną w oryginalną broń, narzędzia pionierskie i saperskie oraz emblematy narodowe, miała na frontonie z gałązek choiny uwite pozdrowienie powitalne, a nad niem wzbijał się do bujnego lotu królewski ptak biały – srebrnopióry orzeł polski”⁴⁷.

W Wołczecku ziemiankę rotmistrza Ostoi przyozdobiono wieńcami z choiny, które przepleciono taśmami naboii do karabinów maszynowych, ułańskimi skrzyżowanymi szablami a także karabinkami⁴⁸. Opis ozdób wykonanych przez żołnierzy pozostawił Adam Benisz służący w artylerii I Brygady w Wołczecku⁴⁹.

„Trzeci świerk zawisa u sufitu ziemianki, jako choinka, którą ozdabiamy kostkowym cukrem, nabojami karabinowymi i artyleryjskimi kapiszonami (zapalnikami), a na to wszystko narzucamy watę dostarczoną przez sanitariuszy. Palny drut telegraficzny okręcony dookoła drzewka ma zastąpić świecę”⁵⁰.

Adam Benisz, podkreślając podniosłą chwilę, w której żołnierze dzielili się opłatkiem i śpiewali kolędy, wspominał wygląd choinki:

„W blasku migotliwego światła drutu odbijają groźnie kule karabinowe, zwisają ponuro kapiszony z pocisków artyleryjskich i inne przedmioty służby żołnierskiej, a specjalnego uroku dodają drzewku rozrzucone po jego gałązkach kawałki ukradzonej «łapiduchom» waty, bielejącej wśród zieleni świerku na kształt śniegu”⁵¹.

Odwiedziwszy poszczególne oddziały, ks. bp Bandurski powrócił do Legionowa, a po wieczery wigilijnej udał się do siedzib żołnierskich. Kompania techniczna ugościła dostojnego gościa w pomieszczeniu przyozdobionym żołnierskim ekwipunkiem świadczącym o jej specjalizacji. Z punktu widzenia sztuki okopowej najciekawiej przyozdobiono choinkę właśnie w tym oddziale⁵². Z całą pewnością tak unikatowe drzewko musiało wywrzeć ogromne wrażenie, skoro przy opisie pobytu ks. Bandurskiego poświęcono mu aż tyle miejsca i tak:

⁴⁷ Henryk Lewartowski, *Święta Legionów na Polesiu w r. 1915* (Lwów: Nakładem Funduszu Wdów i Sierot po Poległych Legionistach, 1916), 11; Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 175.

⁴⁸ Konstanty Srokowski, „Wigilia w Legionach, cz. 3”, *Nowa Reforma*, styczeń 5, 1916, 1; Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 178.

⁴⁹ Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 182.

⁵⁰ Adam Benisz, *Przeżycia legionisty* (Dąbrowa Górnicza, Główna Księgarnia Wojskowa, Dom Książki Polskiej w Warszawie, 1934), 89.

⁵¹ Ibid., 90. Dalsza część jego wspomnień przybliży ucztę żołnierską nie pozbawioną napojów alkoholowych ibid., 90–91.

⁵² Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 179.

„[...] w głębi „Sali” gustownie przybrane drzewko nęciło oko wojeńską galanterią. Czego tam bowiem nie było: z gałązek choiny zwisały naboje własne i nieprzyjacielskie, odłamki szrapnela, kulki ołowiane, broń miniaturowa, pierścionki okopowe i drobiazgi wojenne misternie dłubane mozołem żołnierskim i cierpliwością legiońską. Całości dopełniał opis sali: Na ścianach z brewion ciosanych, miast persów i makat – wysłużone, o emeryturę dawno proszące płótna namiotowe, pasy karabinów maszynowych, toporki, łopatki, bagnety i nieliczne szable szarż kompanijnych; wszystko mile sharmonizowane, oryginalne i niepowседневne, ściśle przystosowane do chwili niezwyklej i chęci zaprezentowania „dobytku” niecodziennym gościom”⁵³.

W czasie Bożego Narodzenia miały też miejsce żołnierskie jasełka, w II batalionie 2 Pułku Piechoty przygotowano specjalną scenę polową. Do jej budowy użyto takich materiałów jakie były dostępne: kurtyna zrobiona była z płacht wozowych, worków i namiotów⁵⁴. Scena natomiast powstała ze skrzynki amunicyjnej⁵⁵.

„Sami w swej pobożnej naiwności nie wiedzieliście, relutoni mili, w ziemiance nad Styrem tworzący „Betleem polskie”, wśród dolatujących ech ostrzeliwujących się placówek wyczarowujący wizję stajenki, Matki Boskiej, pokłonu królów i pastuszków”⁵⁶.

Matkę Boską odgrywał jeden z legionistów, jak podkreślono „[...] najmłodszy z legionistów o dziewczęcej, czystej twarzyczce, przebrano w strój z obrazu w Częstochowie”. Moment, w którym do stajenki wszedł legionista, aby oddać pokłon i po krótkiej przemowie u stóp żłóbka złożył karabin, na długo wrył się w pamięć uczestników tych wyjątkowych żołnierskich jasełek⁵⁷. We wspomnieniach wojskowych istotne miejsce odgrywa także niezwykle staranne przygotowanie figurek postaci występujących w tzw. szopce beniaminowskiej, której pomysłodawcą był Wacław Kostek-Biernacki. Kontekst polityczny wypowiedzi poszczególnych postaci był bardzo ważny dla morale internowanych legionistów⁵⁸.

⁵³ Lewartowski, *Święta Legionów na Polesiu*, 17–18; za pracą Lewartowskiego opis ziemianki kompanii technicznej przedstawiono w artykule: „Wigilia Legionistów na Polesiu”, 1204.

⁵⁴ Merwin, *Z życia w Legionach* (Kraków: Nakładem Centr. Biura Wydawnictw N.K.N., 1918), 64; Oettingen, „Święta Bożego Narodzenia”, 184.

⁵⁵ Merwin, *Z życia w Legionach*, 63.

⁵⁶ Ibid., 64.

⁵⁷ Ibid., 65.

⁵⁸ Zob. szerzej Wacław Kostek-Biernacki, *Szopka Benjaminowska* (Warszawa: Komitet Wyd. „Szopki Benjamin” i „Sprzymierzeńca”, 1927); Narbut-Łuczyński, *U kresu wędrówki*, fot. nr 9; Felicjan Sławoj Składkowski, *Beniaminów 1917–1918* (Warszawa: Instytut Badania

Opisy obchodów i przygotowań do świąt wielkanocnych nie obfitują w tak liczne i ciekawe wzmianki o sztuce okopowej. Żołnierze wspominali raczej wymiar religijny, jak i społeczny, wspólnie spożywanych posiłków⁵⁹. Przybliżając obchody Wielkanocy w 1915 r., ks. Panaś, kapelan legionowy, zwrócił uwagę na bardzo starannie przygotowany przez żołnierzy Boży grób:

„Dziś wieczorem odbyła się z wielką uroczystością rezurekcyjna na pozycjach 4 pp Sliczna, wysoka kaplica zbudowana przez majora Galicę z zawodu architekta, stanowi właściwie tylko prezbiterium, kilku nawowy kościół wspiera się na potężnych kolumnach sosen nakrytych sklepieniem niebieskiem, Boży grób ubrany o wiele wystawniej i staranniej niż u nas w Legionowie; nie brakuje nawet postaci Pana Jezusa leżącego w grobie, ani też baldachimu, który sporządzono ze sztandaru pułkowego. Wśród salw miotaczy min, błysku świetlnych rakiet i silnego światła reflektorów frontowych odbyła się processja wzdłuż czworobocznego szeregu dziarskich czwartaków⁶⁰.

Najnowszej Historii Polski, 1935), 305 i n.; „20-lecie Szopki Beniaminowskiej”, *Naród i Wojsko* 4, nr 51–52 (1937): 9–11; zob. *Wigilie polskiego żołnierza*, 29.

⁵⁹ Zob. Marian Kukiel, „Pierwsza Wielkanoc w Brygadzie Piłsudskiego (przedruk z Wiadomości Polskich). Pozycja nad Nidą, kwiecień 1915”, *Wiarus. Pismo dla żołnierzy polskich wydawane przez księgarnię wojskową Sztabu Generalnego* 2, z. 16, (1919): 92–93; przykładowo wzmianki o ucztowaniu w święta Adolf Kotarba, *Pamiętnik żołnierski sierżanta I-szej brygady Józefa Piłsudskiego*, do druku przygotował Józef Olszyna-Wilczyński Generał brygady (Warszawa: „Wiarus”, 1938), 204; Kukiel, „Pamiętnik z okresu służby legionowej”, *Teki Historyczne* 20 (1993): 21; Eugeniusz de Henning-Michaelis, *Burza dziejowa. Pamiętnik w wojnie światowej 1914–1917*, t. 1 (Warszawa-Kraków: Gebethner i Wolff, 1928), 146; Tadeusz Kasprzycki, *Kartki z dziennika oficera I Brygady. Ze szkicami, mapami i ilustracjami* (Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1934), zdjęcie święconego w okopach tablica XV; *Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich*, 191; Pietrzak, *Sześć lat wojny*, 123; Czerniawski, „Najwytrwalszym opalają się skrzydła”, 36; zob. też informacje o wizytach składanych przez żołnierzy moskalom i o przykładach bratania się w czasie świąt Eugeniusz Pawlas, *Pamiętnik tarnobrzezkiego legionisty 1914–1916*, red. i oprac. Tadeusz Zych (Stalowa Wola: Wydawnictwo Sztafeta, 2007), 91; podkreślano, że w czasie Wielkanocy nad Nidą Moskale zaprzestali ostrzału artyleryjskiego, gdyż sami także obchodzili święta: Henryk Krok-Paszkowski, „Wielkanoc w okopach nad Nidą rok 1915”, *Rzeczpospolita* (Plus Minus) marzec 30, 2013, 19, dostęp kwiecień 19, 2024, <https://www.rp.pl/plus-minus/art13173211-wielkanoc-w-okopach-nad-nida-rok-1915>; zob. też Józef Mączka, „Modlitwa ułanów polskich, pełniących straż przy Grobie Chrystusa Pana w noc rezurekcyjną roku Pańskiego 1916 – w Legionowie”, w *Kalendarz Legionistów*, 113–114; zob. przykładowo opis obchodów Wielkanocy wraz z ukazaniem rozrywek, np. meczu piłki nożnej czy uczt: Stanisław Korczyński, „Wielkanoc na pozycji Czwartaków”, *Wiadomości Polskie* 2, nr 77 (1916): 9–10; zob. opis obchodów świąt wielkanocnych w obozie internowania: Antoni Maj, „Wielkanoc rok 1918”, *Panteon Polski. Ilustrowany dwutygodnik poświęcony pamięci i czci poległych o niepodległość Polski wraz z kroniką czynów żołnierza polskiego w latach 1914–1921* 2, nr 8 (12) (1925): 2–3; zob. też Cygan i Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko”, 44 i n.; zob. też Kaczyński, „Wielkanocna fantazja”, 67–68.

⁶⁰ Panaś, *Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*, cz. 2, 141–142; Panaś, *My II Brygada*, 112; zob. też informacje o oświetleniu Bożego Grobu z wykorzystaniem wojskowych reflektorów Cygan i Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko”, 65; zob. też Kaczyński, „Wielkanocna fantazja”, 68.

Przedstawiając przykłady sztuki okopowej związanej z sferą religijną należy wspomnieć o specyfice żołnierskich pochówków⁶¹. Przy organizowanych pośpiesznie pogrzebach używano często materiałów, które były aktualnie dostępne, sięgano po elementy wyposażania żołnierskiego lub pozostałości po uzbrojeniu⁶². Powyższa kwestia pojawia się w publikacjach traktujących o sztuce okopowej. Publikowane są zdjęcia grobów, na których stojący krzyż wykonany jest z artyleryjskich łusek, przyozdobionych łuskami karabinowymi⁶³. Żołnierze groby swoich kolegów dekorowali pozostałościami po pociskach czy bagnetami⁶⁴. Wykorzystywano także osłony zapalników artyleryjskich, układając z nich wieńce na krzyżach⁶⁵.

⁶¹ Należy nadmienić, że zagadnienie tworzenia cmentarzy wojskowych w monarchii austro-węgierskiej doczekało się obszernej literatury przedmiotu zob. przykładowo: Michał Koziół, *Groby, kwatery i cmentarze wojenne z lat 1914–1920 na terenie Gminy Kraków* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008); Agnieszka Partridge, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*, fot. Rafał Korzeniowski (Kraków: Lettra-Graphic, 2005); Jan Schubert, *Austriackie cmentarze wojenne w Galicji z lat 1914–1918* (Kraków: Krakowski Oddział Towarzystwa Polsko-Austriackiego: „Secesja”, 1992); Jerzy Pałosz, *Śmiercią złączeni. O cmentarzach z I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry* (Kraków: Wydawnictwo Libron, 2012); Agnieszka Partridge, „W stulecie hekatombi. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny. Dzieje, twórcy, symbolika, stan zachowania, problemy ochrony”, *Ochrona Zabytków* 68, nr 1 (2015): 95–129; tematyka ta jest obecna w licznych publikacjach Kamila Ruszały, zob. przykładowo: „Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach wydanych przez Oddział Grobownictwa Wojennego. Projekty a ich realizacja”, w *Znaki Pamięci*, red. Maciej Dziedzic (Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I Wojny Światowej „Crux Galiciae”, 2008), 41–68.

⁶² Zob. też wzmiankę o wykonaniu „pędzlem (lakierem) napisu na krzyżu grobowym dla zmarłego dziś tu w szpitalu wachmistrza żandarmerii zmarłego” w szpitalu żołnierza w: Michał Römer, *Dzienniki legionowe. I 18 VII 1915 – 24 II 1916*, do druku przygotował Zbigniew Solak, przy współudziale Janusza T. Nowaka i Anny Garlej-Solak (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2008), 309. Zob. też Szymborski, „Sztuka okopowa a cmentarze – przykłady nekropolii wojskowych czasów I wojny światowej położonych na terenie współczesnej Polski”, w druku.

⁶³ Zob. zdjęcie w publikacji Saunders, *Trench Art*, (Malta: 2002), 6 pochodzi ono z gazety z czasów I wojny światowej z artykułu pt. „Des tombes d’une touchante ingéniosité” zawierającego kilka zdjęć grobów zob. szerzej – Guy Joly, dostęp kwiecień 24, 2024 r., <http://guy.joly1.free.fr/les-sepultures-14-18.html>. Skan tego artykułu prezentowany jest także na wystawie Szymborski, „Sztuka okopowa a cmentarze – przykłady nekropolii wojskowych czasów I wojny światowej na terenie współczesnej Polski”, *Textus et Studia* nr 1 (11) (2025): 47–80 – autorzy wystawy: Cezary Palka, Kamil Szkaradek i Wiktor Szymborski. Wystawa prezentowana była w Przystanku Historia IPN Oddział w Krakowie (maj 2023 r. – czerwiec 2024 r.), czerwiec – sierpień 2024 r. w Muzeum Niepodległości w Mysłenicach, 17 listopada 2024 – 31 stycznia 2025 w Muzeum Ruchu Harcerskiego w Krakowie, 13 lutego – 18 kwietnia 2025 w Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni, 24 kwietnia – 28 września 2025 r. w Muzeum Regionalnym PTTK w Gorlicach.

⁶⁴ Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, 163.

⁶⁵ Zob. Guy Joly, dostęp kwiecień 24, 2024 r., <http://guy.joly1.free.fr/les-sepultures-14-18.html>. Osłonki te wykonane z cienkiej blachy lub z aluminium jako wyjątkowo lekkie

We wspomnieniach polskich żołnierzy można znaleźć informacje o wykonywaniu tablic nagrobnych z fragmentów desek pochodzących ze skrzyń służących do transportu amunicji: „Kopiemy mu grób obok grobu sierżantów z 1 pułku. Białe, proste, brzozy krzyż, na nim tablica z deski od ładunków, darnią obłożony grób”⁶⁶. Przyozdabiano groby także szklankami szrapnelowymi: „Poznosili garnki szrapnelowe, poukładali, stroją grób jak mogą. Jeden garnek większy postawili pod krzyżem we środku, zawiesili na nim czapkę Ślepickiego”⁶⁷. Imię i nazwisko poległego koledy potrafił wyrzeźbić na pochodzącej z puszki konserwowej blasze, którą następnie przymocowywano do krzyża zbitego z brzozy⁶⁸. Na krzyżach poległych żołnierzy zwyczajowo wieszano żołnierskie czapki:

„Pod Jastkowem, na ogromnych mogiłach, wiszą na ramionach krzyżów podziurawione kulami czapki legionistów, a pod nimi napis: Śpij kolego w cichym grobie Niech się Polska przyśni Tobie. Na innych mogiłach szaroziemiste czapki rosyjskie, ówdzie „pikielhauba” lub czerwona huzarska czapeczka”⁶⁹.

Sygnalizując złożone zagadnienie dekoracji grobów wojennych, warto wspomnieć o wyjątkowej formie nagrobków poległych w walce lotników⁷⁰. W literaturze przedmiotu można napotkać błędną informację, jakoby

idealnie nadawały się do stworzenia takiej dekoracji. Zdjęcie tego grobu wraz z przykładowymi osłonkami było prezentowane na wystawie pt. „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”.

⁶⁶ Zob. szerzej opis pogrzebu Jerzego Młockiego-Szletyńskiego dnia 25 maja 1915 r. – Lipiński (Socha), *Szlakiem I Brygady*, 110.

⁶⁷ Pannenko, *Od Nidy do Styru*, 126

⁶⁸ Antosz Władysław, *Z teki kapelana legionowego*, wydanie reprintu rozszerzone o teksty biograficzne autorstwa Karoliny Grodzkiej i Tomasza Pudłockiego (Kraków: Poligrafia Salezjańska, 2022), 30.

⁶⁹ Siedlecki, *Z ziemi lubelskiej*, 39.

⁷⁰ Temat ten w odniesieniu do sztuki okopowej na gruncie upamiętniania poległych w czasie wielkiej wojny brytyjskich lotników omówiła Melanie Winterton w powstałej pod kierunkiem Nicholasa Saundersa pracy doktorskiej, w której ukazano proces tworzenia miejsc pamięci poległych lotników, umieszczania części samolotów – śmigieł na pomnikach usytuowanych nawet w przestrzeni przydomowej ich najbliższej rodziny, śmigieł na nagrobkach, tworzenia nagrobnych krzyży z drewnianych śmigieł (zob. zdjęcie nr 18 na s. 86). Nagrobne śmigła-krzyże były po wojnie czasem przenoszone do Wielkiej Brytanii celem przekazania ich najbliższej rodzinie. Obecnie część z nich znajduje się w muzealnych kolekcjach; zob. szerzej szczególnie rozdz. 8 pracy Melanie Winterton, *The Archaeology of the Royal Flying Corps. Trench Art, Souvenirs and Lucky Mascots* (Yorkshire-Philadelphia: Pen & Sword Books Ltd, 2022), 76 i n., tam też bogata dokumentacja fotograficzna grobów lotniczych. Co warto podkreślić na grobach brytyjskich pilotów żołnierze niemieccy umieszczali fragmenty uszkodzonych śmigieł z zestrzelonych przezeń samolotów brytyjskich – zob. *ibid.*, 87. Zob. też skróto-
we uwagi Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, 163, zdjęcie nr 5, 269 na stronie 215.

zwyczaj ten zapoczątkowany został w 1918 r. Zdaniem Janusza Ciska praktyka umieszczania śmigła z samolotu na grobie lotnika, została na ziemiach polskich zapoczątkowana w czasie pogrzebu Edmunda Gravesa w listopadzie 1918 r. we Lwowie. W kondukcie pogrzebowym za trumną niesiono bowiem śmigło z jego maszyny⁷¹. Należy jednak nadmienić, że obyczaj ten pojawił się już wcześniej. Przykładowo na cmentarzu wojennym nr 23 w Jaśle jedną z mogił zdobił krzyż, którego belkę poprzeczną wykonano właśnie z samolotowego śmigła, zdobiąc w ten sposób grób lotnika⁷². Podobnie postąpiono w przypadku mogił na cmentarzu wojskowym w Jarosławiu oraz w Stryju⁷³. Tradycja umieszczania śmigła samolotu na grobach lotników pozostała żywa, niestety do tych zabytków nie przywiązywano większej wagi, a jak podkreśla Krzysztof Wielgus, w nieznanach okolicznościach z Cmentarza Rakowickiego w Krakowie zniknęły oryginalne śmigła samolotowe⁷⁴.

Wspominając o dekorowaniu mogił elementami wyposażenia wojskowego, warto pamiętać o unikatowym zabytku, który niegdyś znajdował się na cmentarzu w podkrakowskiej Minodze. Był to wyjątkowy krzyż stworzony ze szklanek szrapnelowych i zapalników z I wojny światowej, niestety padł on łupem złodziei⁷⁵. Z całą pewnością dokładna inwentaryzacja mogił zarówno żołnierzy, jak i cywili pochowanych w pobliżu miejsc, w których toczyły się intensywne walki w czasach wielkiej wojny, ujawni więcej takich zabytków. Przykładowo jeden z nagrobków na cmentarzu wojskowym zlokalizowanym w Twierdzy Modlin ozdobiono krzyżem, którego belki zaślepiono zapalnikami, zbliżony zabytek można odnaleźć na cmentarzu w Skale⁷⁶. Odrębną kwestią, wykraczającą poza ramy niniejszego szkicu,

⁷¹ Janusz Cisek, *Przeciw bolszewikom. Amerykańscy piloci w obronie Polski przed sowietami*, tłum. Tomasz Bieroń (Poznań: Wydawnictwo Replika, 2023), 295–296.

⁷² Ruszała, „Trzy cmentarze z okresu I wojny światowej w Jasle”, w *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci II – śladami I wojny światowej*, red. Mirosław Łopata (Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I Wojny Światowej „Crux Galiciae”), 20.

⁷³ Zob. zdjęcie nr 32 Cmentarz wojskowy w Jarosławiu. Groby poległych lotników Jan Schubert, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu. Powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918* (Kraków: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego Oficyna Wydawnicza AFM, 2012), 251 oraz wzmiankę o cmentarzu w Stryju tamże, 109.

⁷⁴ Zob. szerzej Krzysztof Wielgus, „Metodologia badań w archeologii lotniczej oraz kierunki wykorzystania znalezisk”, w *Lotnicza historia, archeologia i tradycja miejsca. Materiały z konferencji naukowej Nowy Targ 13–15 września 2002*, red. Robert Kowalski i Wielgus (Nowy Targ: Muzeum Lotnictwa Polskiego, Podhalański Klub Modelarzy Redakcyjnych „Skala”, 2002), 205.

⁷⁵ Szymborski, „Sztuka okopowa a wykorzystanie”, 221.

⁷⁶ W chwili pisania tego tekstu jeszcze się tam znajdował. Zob. wzmiankę o tym krzyżu bez podawania jego lokalizacji z obawy przed kradzieżą – Forum Strażnicy Czasu, dostęp kwiecień 23, 2024, <https://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=2389>.

są tzw. krzyże szrapnelowe, które można napotkać w okolicach Krakowa – powstawały one już po zakończeniu tzw. Wielkiej Wojny⁷⁷.

Ostatnie omówione w tej pracy artefakty związane z sakralną sztuką okopową to tworzone przez żołnierzy różańce, krucyfiksy, krzyże, miniaturowe kapliczki itp.⁷⁸ Część z nich powstawała w warunkach frontowych, inne w ramach, używając współczesnej terminologii, terapii zajęciowej dla żołnierzy w szpitalach, pozostałe natomiast już po wojnie w wyspecjalizowanych warsztatach produkujących pamiątki. W wojskowych szpitalach, w oddziałach dla rekonwalescentów, część żołnierzy zajmowała się wyrobem koronek i różańców. O takiej praktyce wspomina jeden z kapelanów posługujący w szpitalu w Krakowie⁷⁹. Skoro na ziemiach włoskich odnaleziono różańce wykonane z kulek szrapnelowych⁸⁰, to, biorąc pod uwagę dostępność tego materiału, można założyć, że takie wykorzystanie mogło także być obecne na ziemiach polskich.

Żołnierze przebywając w okopach, wykonywali np. niewielkich rozmiarów drewniane ramki, w których można było umieścić zarówno święty obrazek, jak i zdjęcie członka rodziny⁸¹. Popularne były także malutkie krzyżyki stworzone z rozciętej łuski karabinowej, z racji prostej formy, możliwe były do wykonania nawet w bezpośredniej bliskości frontu⁸². Krucyfiksy z zespawanych nabojów karabinowych wymagały znacznie większych nakładów pracy, stąd najprawdopodobniej produkowano je na zapleczu frontu bądź już po zakończeniu działań zbrojnych⁸³. Żołnierze na frontach całej Europy tworzyli podobne przedmioty⁸⁴. Stosunkowo łatwe w produkcji były

⁷⁷ Zob. Szymborski, „Sztuka okopowa a wykorzystanie”, 221.

⁷⁸ Zob. szerzej Szymborski, „Sztuka okopowa: formy przykłady”, 355; zob. też Jean-Pierre Malka, Catherine Assie, *Art et Patrimoine*, t. 2, *Artisan des Poilus* (Palavas-Les-Flots: Mairie de Palavas-Les Flots, 2014), 155; Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, t. 1, *Artisan des Poilus* (Palavas-Les-Flots: Mairie de Palavas-Les Flots, 2010), 23.

⁷⁹ Zob. zapis z dnia 6 IX 1915 ks. Ścisłały, *Z dziennika kapelana wojskowego*, 66. Zob. też uwagi o przedmiotach wykonywanych przez rannych żołnierzy w odniesieniu do sytuacji na froncie zachodnim Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 42 i n.

⁸⁰ Zob. Pascal Marcacci i Zama, *Recuperanti e riciclatori*, 44.

⁸¹ Był on tak skonstruowany, aby po otwarciu mógł stać tworząc dwa boki trójkąta, po złożeniu nie zajmował wiele miejsc. Zabytek ten prezentowany jest na wystawie: „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”.

⁸² Zob. ekspozycję wystawy „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”.

⁸³ Zob. ekspozycję wystawy „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”, gdzie prezentowane są dwa krucyfiksy powstałe na bazie nabojów karabinowych, jeden z nich, którego podstawę stanowi zapalnik z czasów I wojny światowej, został wykonany przez żołnierza Polskich Sił Zbrojnych już po zakończeniu II wojny światowej.

⁸⁴ Zob. też przykład umieszczenia posążka św. Antoniego z Padwy w przeciętym wzdłuż naboju karabinowym Giacomo Molon, Giovanni dalle Fusine, *La Seconda Vita. Preziosi cimeli della Grande Guerra Arte e artigianato di trincea in Italia* (Atelier Grafico 2018), 46;

np. krzyże sporządzane z zespalanych fragmentów pierścieni wiodących⁸⁵. Po wojnie popularne były krzyże z pierścieni pochodzących z amunicji znacznego kalibru, paski pierścieni miały zazwyczaj wysokość między 30 a 40 cm⁸⁶. Na froncie zachodnim szczególnie wśród żołnierzy francuskich praktykowano umieszczanie zrobionych z fragmentów łusek z pocisków artyleryjskich pojemników, nalewano do nich wodę święconą, tak aby przed walką można było się nią przeżegnać⁸⁷. Praktyka ta nie znalazła potwierdzenia w przejrzanych wspomnieniach polskich żołnierzy, zapewne z racji różnicy w dynamice starć frontu zachodniego i wschodniego.

Zdjęcie 1. Drewniana oprawka na obrazek święty lub zdjęcie ukochanej, I wojna światowa (fot. Natalia Lisowska)

Źródło: wystawa „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”

Wedle zaproponowanej przez Nicholasa Saundersa klasyfikacji artefaktów zaliczanych do sztuki okopowej, tworzone z łusek krucyfiksy i krzyże najczęściej wykonywano już po zakończeniu wielkiej wojny, aczkolwiek należy podkreślić, że były także znajdowane na terenie pobojoiwisk, czyli powstawały także w czasie wielkiej wojny. Tworzone były w znacznej części przez

zob. zdjęcie krucyfiks wykonanego z drutu kolczastego pozostałego po I wojnie światowej Pascal Marcacci i Zama, *Recuperanti e riciclanti*, 11. Zob. interesującą kolekcję zdjęć przedmiotów służących do celów dewocyjnoreligijnych, powstałych na bazie pozostałości po II wojnie światowej, obejmujących np. kielichy liturgiczne, figurkę aniołka z łuski, a nawet pojemnik na ofiary wykonany na bazie hełmu, czy wota ofiarne w *ibid.*, 44–45.

⁸⁵ Zob. przykładowo zdjęcie Saunders, *Trench Art* (Malta: 2002), 21.

⁸⁶ Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 150.

⁸⁷ *Ibid.*, 103; Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, 159.

cywili jako pamiątki wojenne⁸⁸. Krzyże wykonywano z łusek karabinowych, czasem ich podstawę robiono z zapalników artyleryjskich, innym razem umieszczano je na trójnogu z naboju karabinowych. Część z tych zabytków wyprodukowanych dla odwiedzających nekropolie czy miejsca największych bitew można datować dzięki umieszczeniu na nich nawiązania do monumetu z Ypres, który wzniesiono w 1927 r.⁸⁹ Nawet pobieżne prześledzenie popularnych zachodnioeuropejskich internetowych serwisów aukcyjnych ujawnia istnienie jeszcze innych form krucyfiksu, w ich przypadku jako zdobienia wykorzystano części klamer pasów, tak aby wyeksponować napis „Gott mit uns”⁹⁰. Krzyże i krucyfiksy wykonywano także z odłamków po pociskach, z racji ostrych i poszarpanych kantów materiał ten nadaje wyjątkowo brutalną, a jednocześnie zaskakującą formę tym wytworom⁹¹.

Zdjęcie 2. Mini kapliczka na bazie szklanki szrapnelowej, Francja (fot. dr Sławomir Mróz)

Źródło: wystawa „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”

⁸⁸ Zob. szerzej klasyfikacje Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 46; Saunders, *Trench Art*, (Malta: 2002), 11; odnośnie krzyży powstałych w toku wojny zob. przykładowo zdjęcie bogato zdobionego krucyfiksu wykonanego przez belgijskich cywili w 1916/17 na bazie łuski z niemieckiego działa kaliber 126 mm *ibid.*, 9. Przedmioty stworzone przez cywili różnią się od produktów wyspecjalizowanych w produkcji memorabiliów firm zob. szerzej uwagi Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 49 i n.; zob. też uwagi Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, 159, zdjęcie nr 5, 164 na stronie 195; nr 5, 247 na stronie 211; nr 5, 248 na stronie 211; nr 5, 249 – 5, 254 na stronie 212.

⁸⁹ Zob. przykładowe zdjęcie Saunders, *Trench Art* (Malta: 2002), 30; zob. też Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 2:83, 153; Malka, i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:98.

⁹⁰ Zob. przykładowe zdjęcie Kimball, *Trench Art.: An Illustrated History*, nr 5, 247 na stronie 211; zob. Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:167.

⁹¹ Zob. przykładowe zdjęcie Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 2:151; Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:53.

Zdjęcie 3. Krucyfiks wykonany z łusek karabinowych, I wojna światowa, Francja (fot. dr Sławomir Mróz)

Źródło: wystawa „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”

Zdjęcie 4. Krucyfiks wykonany w czasie II wojny światowej lub bezpośrednio po jej zakończeniu, sporządzony z łusek karabinowych – belka poprzeczna, podstawa – część zapalnika artyleryjskiego, zapalnik pruski Dopp Z 96 (I wojna światowa) do szrapneli kalibru 7,7 cm (fot. dr. Sławomir Mróz)

Źródło: wystawa „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”

Zdjęcie 5. Krzyż wykonany na bazie łusek pocisków artyleryjskich (fot. Natalia Lisowska)

Źródło: wystawa „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”

Jak zauważa Saunders, część krzyży mogła mieć formę swoistych talizmanów lubianych i popularnych wśród żołnierzy. Przedmioty miały formę

prostych krzyży, były zrobione z naboju karabinowych umieszczonych na podstawie z trzech pocisków także karabinowych, często doczepiano do nich plakietkę z nazwą miejscowości. Już w czasach wojny takie krzyże były bardzo popularne, później stały jednym z najczęściej nabywanych *souvenirów* w czasie tzw. pielgrzymek po miejscach najważniejszych starć czasów wielkiej wojny⁹². Krzyże i krucyfiksy tworzone były wedle tych samych wzorów zarówno w czasie wojny, jak i po jej zakończeniu, stąd bardzo trudno o precyzyjne ich datowanie.

Osobno należy wspomnieć o bogato zdobionych wazonach stworzonych z pocisków artyleryjskich – np. francuskich dział kalibru 75 mm lub brytyjskich armat 18-funtowych. Część z nich, dotyczy to przedmiotów powstałych na terenie Europy Zachodniej, zdobiono motywami architektonicznymi nawiązującymi do budowli sakralnych⁹³. Do prawdziwej rzadkości należały zdobienia z postacią, anioła zabierającego duszę śmiertelnego rannego żołnierza⁹⁴. Wykonywano z łusek także aspensoria, od prostych i łatwych w produkcji po zawierające ornamenty w postaci krzyża czy aniołów⁹⁵. Materiał pochodzący z zapalników pocisków artyleryjskich przerabiano na dewocjonaalia, tworząc np. wisioriki z przedstawieniem Najświętszego Serca Pana Jezusa czy proste krzyżyki⁹⁶. Z fragmentów po pociskach wykonywano paramenty liturgiczne – kielichy, niewielkich rozmiarów sygnaturki (z części po zapalnikach) a nawet wota⁹⁷. We Francji zachowały się np. pięknie zdobione motywami nawiązującymi do opraw mszałów miniaturowe zapalniczki – tworzone z materiałów po pociskach⁹⁸.

Współcześnie można napotkać nawiązania do powstałych w czasie lub bezpośrednio po wielkiej wojnie artefaktów religijnych. W okresie po jej zakończeniu można było nabyć posążki NMP bądź innych świętych umieszczone w szklankach szrapnelowych wyciętych w taki sposób, by stały

⁹² Zob. szerzej Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 100; zob. też zdjęcie nr 6, 17 na stronie 101.

⁹³ Zob. szerzej uwagi Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 148 i n.; zob. Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, zdjęcie nr 4, 115 na stronie 108; nr 4, 127 na stronie 110; ukazujące meczet z minaretem oraz inskrypcją Bałkany 1916-7-8-9 nr 4, 138 na stronie 112.

⁹⁴ Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, zdjęcie nr 4, 260 na stronie 133.

⁹⁵ Zob. szerzej *ibid.*, nr 5, 252–253 na stronie 212; Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 2:146; Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:23, 123.

⁹⁶ Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 2:149; Malka i Assie, *Art et Patrimoine. Les Bijoux du Front*, t. 3, *Artisan des Poilus* Carcassonne: Ville de Palvas-Les-Flots, 2018), 145, 191

⁹⁷ Zob. zdjęcia Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 2:152–153; Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:31, 124.

⁹⁸ Zob. zdjęcia Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 2:156–157; Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:122.

się minikapliczkami⁹⁹. Przecięcie i wygładzenie grubych ścianek szklanek wymaga sporo pracy, można więc założyć, że wytwory te nie powstawały w pobliżu działań zbrojnych. Obecnie można też napotkać nawiązujące do tych wzorów kapliczki z pierwszowojennych szklanek szrapnelowych z posążkiem NMP, ozdobionych nabojami do karabinów o kalibrze wykorzystywanym w armiach państw członkowskich NATO¹⁰⁰.

Warto także zasygnalizować, w jaki sposób sfera profanum mieszała się ze sferą sacrum, w sytuacjach, gdy żołnierska codzienność wdzierала się w mury świątyń, np. czyniąc z nich miejsca stacjonowania¹⁰¹. Wojna sprawiała, że w poświęconych murach powstawały wojskowe szpitale, a na ołtarzach odnaleźć można było skrwawioną bieliznę żołnierską¹⁰². Temat obecności profanum w sferze sacrum jest czasem wzmiankowany we wspomnieniach żołnierzy, niektórzy na marginesie innych rozważań, nadmieniają o niszczeniu, burzeniu, rozbieraniu świątyń czy o pospolitych rabunkach¹⁰³. Żołnierze, poszukując wojennych łupów, które czasem eufemistycznie były określane mianem pamiątek, niszczyli wyposażenie kościołów albo rabowali ich wyposażenie, a następnie przerabiali je nie tyle na pamiątki, co na przedmioty, które z racji wykonania z drogich materiałów mogły stanowić cenny dar. Fakt ten, w odniesieniu do wydarzeń w Merken na froncie zachodnim, wspominał Józef Iwicki, opowiadając, jak żołnierze niszczyli drogocenne ornaty i kapy, tnąc je, aby w kawałkach posyłać do domu „piękne świecidełka”¹⁰⁴. W innych przypadkach łupem padały święte obrazy¹⁰⁵.

Żołnierze nie tylko mechanicznie niszczyli wyposażenie czy wnętrza miejsc sakralnych, poszukiwali też trofeów, czy jak to naówczas określano, pamiątek. Tak rabunek we wsi Dorochucza 5 września 1915 r. zapamiętał i opisał jeden z legionistów:

⁹⁹ Zabytek taki jest prezentowany na wystawie *Sztuka okopowa*. Zob. też kapliczkę z posążkiem św. Antoniego Kimball, *Trench Art: An Illustrated History*, nr 5, 254 na stronie 212; zob. Malka i Assie, *Art et Patrimoine*, 1:123.

¹⁰⁰ Zob. zdjęcie Saunders, *Trench Art* (Malta: 2002), 44; Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, 159.

¹⁰¹ Zob. przykładowo opis zachowań żołnierzy Władysław Łoś, *Polskie serce w austriackim mundurze. Pamiętnik z okresu I wojny światowej 1914–1915*, t. 1 (Łódź: Pretekst Agencja Reklamowo-Promocyjna Dariusz i Krzysztof Rybicki, 2014), 86; zob. zapis z 10 X 1915 r. o kwaterowaniu w cerkwi z poprawnym zachowaniem Römer, *Dzienniki legionowe*, 217–218.

¹⁰² Zob. szerzej relację: Żmigrodzki, *Przed i po 6 sierpnia*, 44.

¹⁰³ Zob. też wzmianki o profanacji świątyń Józef Wołczański, „Misja duszpasterska księdza kapelana Piotra Niezgody w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej”, w *Wielka wojna wyzwania duchowych*, 207; Panaś, *My II Brygada*, 81.

¹⁰⁴ Józef Iwicki, *Z myślą o niepodległej. Listy Polaka żołnierza armii niemieckiej z okopów I wojny światowej 1914–1918*, wybór, wstęp i uzupełnienie Adolf Juzwenko (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum, 1978), list nr 60 z dnia 26 VII 1915, 72.

¹⁰⁵ Majkowski, *Pamiętnik z wojny europejskiej*, 357.

„Porozrzucane dookoła ołtarza wota świadczą o tem, że zostały wyrzucane silnym wstrząsem. Szereg wot leży na mensie ołtarza oraz u jego stóp na schodkach. Jakaś wyższa siła zatrzymuje mnie przy tym cudownym obrazie Matki Zbawiciela, który oparł się wichurom wojennym i ocalał mimo zupełnego spustoszenia kościoła, zawalonego wewnątrz częścią zwanego stropu i rumowiskiem filarów oraz różnemi połamaniami narzędziami urządzenia kościelnego. Wchodzi do kościoła kilku żołnierzy i po krótkiej modlitwie zabiera każdy z nich na pamiątkę po jednym wocie z ołtarza Bogarodzicy. Spoglądam na ten objaw załamania się religijnego u tych ludzi czy tej specjalnej ich mentalności, dziwnie obojętnie, jakby nie zachodziło tutaj świętokradztwo. A przecież po wyjściu z kościoła nasuwają mi się pewne refleksje, że będąc świadkiem opisanego faktu, nie reagowałem. Ogarnął mnie nieokreślony niepokój, jakby wyrzut sumienia, że nie spełniłem swojego obowiązku”¹⁰⁶.

Poszukiwanym przez żołnierzy łupem z kościołów i cerkwi były świece, które następnie wykorzystywano do oświetlania ziemianek czy okopów¹⁰⁷. Swoistą pamiątką były druki rosyjskojęzyczne zabrane w Hulewiczach 23 września 1915 r. przez Władysława Steinhaus¹⁰⁸.

Świątynie dostarczały również budulca, czyli drewna tak poszukiwanego przy kopaniu okopów i wznoszeniu ziemianek¹⁰⁹. Drewno z krzyży cmentarnych wojska wykorzystywały na opał, polscy żołnierze wspominają, że czynili to Austriacy¹¹⁰. Należy jednak podkreślić, że czasem wojskowi podejmowali działania odwrotne, czyli starali się zabezpieczyć świątynie przed zniszczeniem, np. zdejmując zabytkowe witraże kościoła w Prunay¹¹¹ czy ukrywając dzwony cerkiewne przed przymusową rekwizycją ze strony Niemców¹¹².

Lektura wspomnień pochodzących z czasów wielkiej wojny daje wgląd w całe spektrum wytworów sztuki sakralnej, której autorami byli ówcześni żołnierze. Charakterystyczna była tu wyjątkowa wręcz kreatywność żołnierzy,

¹⁰⁶ Benisz, *Przeżycia legionisty*, 67.

¹⁰⁷ Zob. przykładowo Starzyński, *Cztery lata*, 10; Janusz Słyś, oprac. *Henryk Domino – żołnierz i kapłan*, (Krosno: Wydawnictwo Ruthenus, 2010), 65–66.

¹⁰⁸ Władysław Steinhaus, *Pamiętnik legionisty* (Kraków: Centralne Biuro Wydawnictw N.K.N., 1916), 39–40.

¹⁰⁹ Zob. szerzej: Kotarba, *Pamiętnik żołnierski*, 175.

¹¹⁰ Słyś, oprac., *Henryk Domino*, 102–103; zob. też wzmiankę o tej praktyce stosowanej przez Austriaków, żołnierze I Brygady Legionów Polskich na opał zużywali szczątki trumien, które wydobyli w czasie prac podczas budowy ziemianek pod Kostiuchnowką w listopadzie 1915 r. *Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich*, 179.

¹¹¹ Zob. szerzej opis działań Mariana Himmera pragnącego ocalić te bezcenne zabytkowe witraże W. Lipiński, „Dziennik bajończyka Mariana Himmera”, *Niepodległość. Czasopismo poświęcone dziejom polskich walk wyzwoleniczych w dobie powstaniowej* 2 (1930): 139.

¹¹² Henning-Michaelis, *Burza dziejowa*, 206.

którzy niemal z niczego tworzyli niejednokrotnie prawdziwe dzieła. Wykonane przez nich przedmioty stanowią ważne uzupełnienie naszej wiedzy nie tylko o religijności ówczesnych żołnierzy, ale także o ich życiu w chwilach, gdy cichły działa.

Bibliografia

Wspomnienia i pamiętniki

- Antosz, Władysław. *Z teki kapelana legionowego*. Wydanie reprintu rozszerzone o teksty biograficzne autorstwa Karoliny Grodziskiej i Tomasza Pudłockiego. Kraków: Poligrafia Salezjańska, 2022.
- Bandurski, Władysław. *Krwi ofiarnej cześć*. Warszawa: Wileński Komitet Obchodu 40-lecia Pracy Kapłańskiej i Obywatelskiej Eksc. Księdza Biskupa Doktora Władysława Bandurskiego, 1928.
- Benisz, Adam. *Przeżycia legionisty*. Dąbrowa Górnicza: Główna Księgarnia Wojskowa, Dom Książki Polskiej w Warszawie, 1934.
- Bielski Saryusz, Tadeusz. *Wspomnienia legionisty, kapitana artylerii konnej, uczestnika pięciu wojen, przedmowa i opracowanie Andrzej Dróżdż*. Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Księgarnia Akademicka, 2019.
- Bobrowski, Emil. „Początki szpitalnictwa legionowego”. W *Karabin i nosze. Wspomnienia lekarzy i farmaceutów z lat 1914–1920*. T. 1, 20–35. Warszawa: Koło Wyd. Oficerów Korpusu Sanitarnego, 1936.
- Budzyński, Wacław. *Z pierwszym szwadronem 1-go Pułku Ułanów Pierwszej Brygady Legionów Polskich w roku 1915–1916*. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1920.
- Czerniawski, Emil. „Najwytrwalszym opalają się skrzydła”. *Karta* nr 17 (1995): 15–60.
- Dunin-Brzeziński, Jan. *Rotmistrz legionów polskich. Wspomnienia 1914–1919*. Przedmowa, opracowanie i przypisy Stanisław Jan Rostworowski. Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2004.
- Dzwonkowski, Włodzimierz. *W ogniu armat. Wrażenia naocznego świadka z linii bojowej w Opolszczyźnie lubelskiej (sierpień-listopad 1914)*. Warszawa: nakł. Księgarni E. Wende i Spółka, 1914.
- Gizmajer, Andrzej i Marek Gizmajer. Red. *Kronika życia Kapusty Stefana sierżanta Policji Państwowej: część I, II, III. Od roku 1895 do 1939*. Warszawa: Fronda PL, 2010.
- Henning-Michaelis, Eugeniusz de. *Burza dziejowa. Pamiętnik w wojnie światowej 1914–1917*. T. 1. Warszawa-Kraków: Gebethner i Wolff, 1928.
- Iwicki, Józef. *Z myślą o niepodległej. Listy Polaka żołnierza armii niemieckiej z okopów I wojny światowej 1914–1918*. Wybór, wstęp i uzupełnienie Adolf Juzwenko. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum, 1978.
- Janowski, Stanisław. „Dzień wigilijny na froncie 1915 r.”. *Legion. Czasopismo Związku Legionistów Polskich w Krakowie* 2, nr 2 (1930): 17–18.
- Jędrzejewska, Agnieszka i Przemysław Waingertner. Wstęp i oprac. *Na szlaku bojowym z I Brygadą Legionów Polskich. Pamiętnik Wilhelma Wilczyńskiego*.

- Warszawa–Bełchatów: Instytut Józef Piłsudskiego, Związek Strzelecki „Strzelec” Organizacja Społeczno-Wychowawcza, Jednostka Strzelecka nr 1001 im. gen. Dyw. Janusza Głuchowskiego, 2012.
- Kasprzycki, Tadeusz. *Kartki z dziennika oficera I Brygady. Ze szkicami, mapami i ilustracjami*. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1934.
- Kmicic-Skrzyński, Ludwik. „Moja pierwsza wojenna wilia w 1914”. *Beliniak. Pismo Koła B. Żołnierzy 1. Pułku Ułanów Leg. Polskich Beliny* nr 14 (1966): 55–56.
- Korczyński, Stanisław. „Wielkanoc na pozycji Czwartaków”. *Wiadomości Polskie* 2, nr 77 (1916): 9–10.
- Kostek-Biernacki, Wacław. *Szopka Benjaminowska*. Warszawa: Komitet Wyd. „Szopki Benjamin” i „Sprzymierzeńca”, 1927.
- Kostiuchnowka Polska Góra. Łuck: Nakładem Przeglądu Wołyńskiego, 1928.
- Kotarba, Adolf. *Pamiętnik żołnierski sierżanta I-szej brygady Józefa Piłsudskiego*. Do druku przygotował Józef Olszyna-Wilczyński Generał brygady. Warszawa: „Wiarus”, 1938.
- Kowarz, Maryan. „Pierwsza wilia z Legionistami”. W *Kalendarz Legionistów na rok 1917*, 49. Lwów: Nakładem Lwowskiej Delegacji N.K.N., b.d.w.
- Koźmiński, Karol. „Ułańska wigilia”. *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 1, nr 38/39 (1930): 790–791.
- „Ks. Biskup Władysław Bandurski wśród legionistów w czasie Świąt Bożego Narodzenia w 1915 r.”. *Panteon Polski. Ilustrowany dwutygodnik poświęcony pamięci i czci poległych o niepodległość Polski wraz z kroniką czynów żołnierza polskiego w latach 1914–1921* 2, nr 1 (5) (1925): 2–3.
- Kukiel, Marian. „Pamiętnik z okresu służby legionowej”. *Teki Historyczne* 20 (1993): 9–64.
- Kukiel, Marian. „Pierwsza Wielkanoc w Brygadzie Piłsudskiego (przedruk z *Wiadomości Polskich*). Pozycja nad Nidą, kwiecień 1915”. *Wiarus. Pismo dla żołnierzy polskich wydawane przez księgarnie wojskową Sztabu Generalnego* 2, z. 16 (1919): 92–93.
- Lewartowski, Henryk. *Święta Legionów na Polesiu w r. 1915*. Lwów: Nakładem Funduszu Wdów i Sierot po Poległych Legionistach, 1916.
- Lipiński (Socha), Wacław. *Szlakiem I Brygady. Dziennik żołnierski*. Łomianki: Wydawnictwo LTW, 2014.
- Lipiński, Wacław. „Dziennik bajończyka Mariana Himnera”. *Niepodległość. Czasopismo poświęcone dziejom polskich walk wyzwoleniczych w dobie powstaniowej* 2 (1930): 133–156.
- Lis, Franciszek. *Przez cztery wojny*. Kielce: „Scriptum”: Związek Sybiraków, 1999.
- Lusek, Joanna, oprac. *Legionistów wspomnienia niedokończone... Szpital rezerwowý Czerwonego Krzyża ss. Niepokalanek w Jarosławiu (1914–1917)*. Przemyśl: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, 2022.
- Łęga, Władysław. *Z mych wrażeń wojennych (1915–1919)*. Grudziądz: Drukiem i nakładem Drukarni Pomorskiej, 1922.
- Łoś, Władysław. *Polskie serce w austriackim mundurze. Pamiętnik z okresu I wojny światowej 1914–1915*, T 1. Łódź: Pretekst Agencja Reklamowo-Promocyjna Dariusz i Krzysztof Rybicki, 2014.

- Maj, Antoni. „Wielkanoc rok 1918”. *Panteon Polski. Ilustrowany dwutygodnik poświęcony pamięci i czci poległych o niepodległość Polski wraz z kroniką czynów żołnierza polskiego w latach 1914–1921* 2, nr 8 (12) (1925): 2–3.
- Majkowski, Aleksander. *Pamiętnik z wojny europejskiej roku 1914*. Oprac. Tadeusz Linkner. Wejherowo-Pelplin: MPiMKP, Bernardinum, 2000.
- Mączka, Józef. „Modlitwa ułanów polskich, pełniących straż przy Grobie Chrystusa Pana w noc rezurekcyjną roku Pańskiego 1916 – w Legionowie”. W *Kalendarz Legionistów na rok 1917*, 113–114. Lwów: Nakładem Lwowskiej Delegacji N.K.N., b.d.w.
- Mączka, Józef. „Święto duchów. Wspomnienie nocy wigilijnej 1915 roku”. W *Kalendarz Legionistów na rok 1917*, 50. Lwów: Nakładem Lwowskiej Delegacji N.K.N., b.d.w.
- Merwin, Bertold. „Wieczór wigilijny w Karpatach”. W *Kalendarz „Legionów Polskich” na Rok Pański 1915*. Zestawił Antoni Chmurski, 138–149. Wiedeń: Nakładem Wiedeńskiego Kurjera Polskiego, b.d.w.
- Merwin, Bertold. *Z życia w Legionach*. Kraków: Nakładem Centr. Biura Wydawnictw N.K.N., 1918.
- Mirandola, Franciszek. *Walki I Brygady 1914–1915*. Kraków: Wydawnictwo Centralnego Biura Wydawnictw N.K.N., 1916.
- Murawa, Feliks. „Żołnierska wigilia”. *Wiarus. Organ Podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 5, nr 51/52 (1934): 1203.
- Narbut-Łuczyński, Andrzej Jerzy. *U kresu wędrówki. Wspomnienia*. Londyn: Gryf Publications, 1966.
- Nowina-Konopka, Kazimierz SJ. *Wspomnienia wojenne 1915–1920*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2011.
- Nuszkiewicz, R. „Wigilia pod Łowczówkiem (Gawęda osnuta na tle walk legionowych 22–26 XII 1914)”. *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* nr 51/52 (1938): 1632.
- Panaś, Józef. *My II Brygada*. Katowice: Nakładem Śląskie Zakłady Gryf i Wyd. Polonia Sp. Akc, 1929.
- Panaś, Józef. *Pamiętnik kapelana Legionów Polskich*. Cz. 1. Lwów: Wł. Łoziński, 1920.
- Panaś, Józef. *Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*. Cz. 2. Lwów: Wł. Łoziński, 1920.
- Pannenko, Tadeusz. *Od Nidy do Styru. Z walk II baonu 5 PP i I Brygady*. Warszawa: J. Sowicz, 1917.
- Pawlas, Eugeniusz. *Pamiętnik tarnobrzeskiego legionisty 1914–1916*. Red. i oprac. Tadeusz Zych. Stalowa Wola: Wydawnictwo Sztafeta, 2007.
- Pietrzak, Henryk. *Sześć lat wojny. Pamiętnik polskiego żołnierza. Legiony, front włoski, boje polsko ruskie, wojna polsko-bolszewicka 1914–1920*. Łódź: nakład własny, 1936.
- Piłsudski, Józef. *Moje pierwsze boje*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1988.
- „Przemówienie ks. Żytkiewicza kapelana Legionów polskich, do żołnierzy 2 i 3 pułku 1 brygady, na nabożeństwie za poległych na froncie wołyńskim”. *Wiarus. Pismo dla żołnierzy polskich wydawane przez Komisję Wojskową* 1, z. 6 (1918): 126–128.

- Rokoszyński, Józef Ks. *Diariusz Wielkiej Wojny 1914–1915*. Oprac. i przyp. Wiesław Caban i Marek Przeniosło. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1998.
- Rokoszyński, Józef Ks. *Diariusz Wielkiej Wojny 1915–1916*. Oprac. i przyp. Wiesław Caban i Marek Przeniosło. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1998.
- Roja, Bolesław. *Legioniści w Karpatach 1914–1915 roku*. Przedm. Wacław Lipiński. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1933.
- Römer, Michał. *Dzienniki legionowe. I 18 VII 1915 – 24 II 1916*. Red. Zbigniew Solak, Janusz Tadeusz Nowak i Anay Garlej-Solak. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2008.
- Składkowski, Felicjan Sławoj. *Beniaminów 1917–1918*. Warszawa: Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, 1935.
- Srokowski, Konstanty. „Wigilia w Legionach, cz. 3”. *Nowa Reforma*, styczeń 5, 1916, 1–2.
- Starzyński, Roman. *Cztery lata w służbie komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*. Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, 1937.
- Steinhaus, Władysław. *Pamiętnik legionisty*. Kraków: Centralne Biuro Wydawnictwa N.K.N., 1916.
- Słyś, Janusz. Oprac. Henryk Domino – *żołnierz i kapłan*. Krosno: Wydawnictwo Ruthenus, 2010.
- „Szedłem na zagładę podpułkownik Józef Kokoszka”. W Alicja Basta, *Na stos rzuć. Relacje legionistów, powstańców, ochotników 1920 roku*, 12–32. Warszawa: „Mada”, 2000.
- Ścisła, Dominik. *Z dziennika kapelana wojskowego: 1914–1918*. Cieszyn: Nakładem autora, 1926.
- Tarczyński, Alf Tadeusz. *Wspomnienia oficera Pierwszej Brygady*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1979.
- Wais, Kazimierz ks. *Wspomnienia z pierwszego roku wojny światowej*. Lwów: nakł. red. K. Wiśniewski, 1930.
- „Wigilia Legionistów na Polesiu”. *Wiarus. Organ Podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 5, nr 51/52 (1934): 1204–1205.
- „Wigilia w Polu. Obrazek z roku 1914”. W *Ilustrowany kalendarz wojenny na r. 1916*, 120–124. Kraków, 1916.
- Zieliński, H. „24 grudnia 1914 roku”. *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 2, nr 51–52 (1931): 1084–1085.
- Żmigrodzki, Stanisław. *Przed i po 6 sierpnia. Wspomnienia oficera łączności 1. Brygady z 20 tablicami map, gruntów i fotomontaży oraz 21 rycinami w tekście*. Warszawa: Nakł. Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski, 1935.
- Żuławska, J. „Ułańska Wigilia”. *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 2, nr 51–52 (1931): 1088.

Źródła materialne

Zabytki prezentowane na wystawie: „Sztuka okopowa z kolekcji dr. hab. Wiktora Szymborskiego”. Autorzy wystawy Cezary Palka, Kamil Szkaradek i Wiktor

Szymborski. Wystawa prezentowana była: maj 2023 r. – czerwiec 2024 r. w Przystanku Historia IPN Oddział w Krakowie; 20 czerwca – 1 września 2024 r. w Muzeum Niepodległości w Myślenicach; 17 listopada 2024 – 31 stycznia 2025 r. w Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego Fort Jugowice 52 a Kraków; 13 lutego – 18 kwietnia 2025 r. w Muzeum im. prof. Stanisława Fischera w Bochni; 24 kwietnia – 28 września 2025 r. w Muzeum Regionalnym PTTK w Gorlicach.

Źródła ikonograficzne

Pocztówka „Klasztor PP. Benedyktynów w Staniątkach: korytarz klasztorny z pociskami z czasu bombardowania”. Biblioteka Narodowa, sygn. DŻS XII 8b/p.15/45. Dostęp kwiecień 23, 2024 r. <https://polona.pl/preview/1eb1cbe-4-2104-4ba7-8c47-7d6e24adf6d6>.

Pocztówka „Korytarz wschodni klasztoru, ściana pamiątek po bitwie”. Fot. Bogdan Pasek. Wydana przez Opactwo Świętego Wojciecha Mniszek Benedyktynów w Staniątkach, b.d.w.

Opracowania

„20-lecie Szopki Beniaminowskiej”. *Naród i Wojsko* 4, nr 51–52 (1937): 9–11.

Ambrose, Stephen E. *Żołnierze 7 czerwca 1944 – 7 maja 1945. Od plaż Normandii do Berlina*. Warszawa: Bellona, 2023.

Barańska, Elżbieta, Piotr Dobrowolski, Aneta Domagała-Ruś, Robert Kopacki, Irena Sawicka, i Maksymilian Sokół-Potocki. *Legiony Polskie 1914–1918: bibliografia selektywna*. Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, 2014.

Cichawa, Zbigniew. „Motywy patriotyczne w żołnierskiej «sztuce okopowej» z okresu walk o Niepodległą”. W *Bajonczycy i inni... Szkice z dziejów polskiej irreducenty*. Red. Jarosław Cielebon i Maciej Hubka, 139–153. Piotrków Trybunalski–Ujazd: Archiwum Państwowe Piotrków Trybunalski, 2020.

Cisek, Janusz. *Przeciw bolszewikom. Amerykańscy piloci w obronie Polski przed sowiektami*. Tłum. Tomasz Bieroń. Poznań: Wydawnictwo Replika, 2023.

Cygan, Wiktor Krzysztof, i Jan Wiesław Wysocki. „Dla Ciebie, Polsko, krew i czyni moje!...”: *Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1997.

„Dzieje tradycji choinkowej”. *Wiarus. Organ podoficerów Wojska Lądowego i Marynarki Wojennej* 2, nr 51–52 (1931): 1090–1091.

Fac, Lucjan. „Józef Panaś ksiądz kapelan Legionów”. *Rocznik Przemyski Historia wojskowości* 42, z. 1 (2006): 183–188.

Frątczak, Sławomir. „Ołtarze polowe w wojsku polskim (przepisy związane z ich funkcjonowaniem oraz przykłady ich użycia) – od początków oręża polskiego do września 1939 r.”. *Muzealnictwo wojskowe* 7 (2000): 259–319.

Frątczak, Sławomir. „Służba duszpasterska w legionach polskich”. *Wojsko i Wychowanie* nr 2 (2000): 95–100.

Gadacz, Jan Kornel. *Kapelańska epopeja. O. Kosma Lenczowski, kapucyn. Monografia*. Asyż: Kuria Generalna O.O. Kapucynów, 1969.

Goles, Joanna. *Ojciec Karol Kosma Lenczowski, pierwszy kapelan Wojska Polskiego*. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2007.

- Kaczyński, Adam Rafał. *Życie codzienne żołnierzy legionów polskich podczas kampanii wołyńskiej 1915–1916. W świetle pamiętników żołnierskich*. Lwów: Ladeks, 2014.
- Kaczyński, Adam. „Wielkanocna fantazja. Walczący na Wołyniu żołnierze Legionów Polskich świętowali bardzo intensywnie”. *Polska Zbrojna* nr 14 (2010): 67–68.
- Kimball, Jane A. „Trench art of the Great War”. *Magazine Antiques*, sierpień 2009, 89–95.
- Kimball, Jane A. *Trench Art: An Illustrated History*. California: Silverpenny Press, 2004.
- Kobiałka, Dawid. „Archeologia, pamięć, sztuka. Archeoetnografia i sztuka okopowa związana z obozem jeńców wojennych i internowanych w Tucholi, woj. kujawsko-pomorskie”. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 24 (2019): 99–125. <https://doi.org/10.14746/fpp.2019.24.06>.
- Kobiałka, Dawid. „Drzewa, okopy, sztuka okopowa – materialne pozostałości po drugiej wojnie światowej wokół Chyciny”. *Archeologia Historica Polona* 27 (2019): 267–286. <https://doi.org/10.12775/AHP.2019.013>.
- Kobiałka, Dawid. „Kreatywność za drutem kolczastym: archeologia i sztuka okopowa z pierwszowojennego obozu jenieckiego w Czersku (woj. pomorskie)”. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 23 (2018): 105–136. <https://doi.org/10.14746/fpp.2018.23.06>.
- Kobiałka, Dawid. „Sztuka okopowa: doświadczenia i wspomnienia wojenne utracone w materii”. *Archeologia żywa* nr 2 (68) (2018): 76–80.
- Koza, Krystyna, i Jerzy Kunikowski. „Wigilia pod Łowczówkiem”. W *Łowczówek 1914. Bitwa Legionów Polskich na drodze do niepodległości. Historia, tradycja, pamięć*, 113–122. Warszawa: Starostwo Powiatowe, Księgarnia Historyczna, 2014.
- Kozioł, Michał. *Groby, kwatery i cmentarze wojenne z lat 1914–1920 na terenie Gminy Kraków*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Krasnowolski, Bogusław. „Zarys dziejów opactwa Benedyktynów w Staniątkach”. W *Opactwo Mniszek Benedyktynów w Staniątkach. Katalog zbiorów artystycznych*. T. 1. Red. Kazimierz Kuczman, Józef Skrabski i Andrzej Włodarek, 15–29. Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, 2018.
- Macyszyn, Jacek. „Historia i tradycja duszpasterstwa wojskowego w Polsce”. *Kombatant. Biuletyn urzędu do spraw kombatantów i osób represjonowanych* nr 1 (204) (2008): 5–8.
- „Majowa Msza polowa Legionów”. *Goniec Polowy Legionów* nr 2 (1915): 4.
- Malka, Jean-Pierre, i Catherine Assie. *Art et Patrimoine*. T. 1, *Artisanat des Poilus*. Palavas-Les-Flots: Mairie de Palavas-Les Flots, 2010.
- Malka, Jean-Pierre, i Catherine Assie. *Art et Patrimoine*. T. 2, *Artisanat des Poilus*. Palavas-Les-Flots: Mairie de Palavas-Les Flots, 2014.
- Malka, Jean-Pierre, i Catherine Assie. *Art et Patrimoine*. T. 3, *Artisanat des Poilus*. Palavas-Les-Flots: Mairie de Palavas-Les Flots, 2018.
- Molon, Giacomo, i Giovanni Dalle Fusine. *La Seconda Vita. Preziosi cimeli della Grande Guerra Arte e artigianato di trincea in Italia*. Atelier Grafico, 2018.
- Myszkowski, Tadeusz. „Święta Bożego Narodzenia Legionistów Polskich w 1914”. *Polska Zbrojna* 17, nr 355 (1938): 8.

- Myszor, Jerzy. „Udział śląskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego w I wojnie światowej”. W *I wojna światowa na Śląsku. Historia – literatura – kultura*, red. Grażyna Barbara Szewczyk i Ryszard Kaczmarek, 48–62. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon, 2016.
- Oettingen, Urszula. „Święta Bożego Narodzenia w czasie walk Legionów Polskich na Wołyniu w 1915 roku”. *Wrocławskie Studia Wschodnie* 7 (2003): 171–191.
- Partridge, Agnieszka. *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*. Fot. Rafał Korzeniowski. Kraków: Lettra-Graphic, 2005.
- Partridge, Agnieszka. „W stulecie hekatomb. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w dawnej Galicji Zachodniej jako unikatowy zespół sepulkralny. Dzieje, twórcy, symbolika, stan zachowania, problemy ochrony”. *Ochrona Zabytków* 68, nr 1 (2015): 95–129.
- Pascal Marcacci, Jean, i Bruno Zama. *Recuperanti e riciclatori delle due guerre mondiali*. Bologna: GRB, 2014.
- Piotrowski, Jacek. „Pastoral Care in the Polish Legions (1914–1918) in Light of Memories (Outline of the Main Problems)”. *Res Historica* 49 (2020): 381–401. <https://doi.org/10.17951/rh.2020.49.381-401>.
- Pudłocki, Tomasz i Kamil Ruszała. Red. *Wielka wojna wyzwań duchowych. Kapelani wojskowi na froncie wschodnim 1914–1929*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2020.
- Pochmarski, Bolesław. „Gdy Bóg się rodzi – moc truchleje...”. *Naród i Wojsko* 4, nr 51–52 (1937): 1.
- Ruszała, Kamil. „Trzy cmentarze z okresu I wojny światowej w Jaśle”. W *Materiały z konferencji naukowej: Znaki pamięci II – śladami I wojny światowej*. Red. Mirosław Łopata, 17–40. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I Wojny Światowej „Crux Galicie”, 2009.
- Ruszała, Kamil. „Zachodniogalicyskie cmentarze na pocztówkach wydanych przez Oddział Grobownictwa Wojennego. Projekty a ich realizacja”. W *Znaki Pamięci*. Red. Maciej Dziedzic, 41–68. Gorlice: Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I Wojny Światowej „Crux Galiciae”, 2008.
- Saunders, Nicholas J. *Trench Art*. Malta: 2002.
- Saunders, Nicholas J. „Trench Art”. *History Today* 53, nr 11 (2003): 32–37.
- Saunders, Nicholas J. *Trench Art: A Brief History and Guide, 1914–1939*. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2011.
- Saunders, Nicholas J. *Trench Art: Materialities and Memories of War*. Oxford–New York: Routledge, 2003.
- Schubert, Jan. *Austriackie cmentarze wojenne w Galicji z lat 1914–1918*. Kraków: Krakowski Oddział Towarzystwa Polsko-Austriackiego: „Secesja”, 1992.
- Schubert, Jan. *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu. Powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*. Kraków: Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego Oficyna Wydawnicza AFM, 2012.
- Pałosz, Jerzy. *Śmiercią złączeni. O cmentarzach z I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2012.

- Sikora, Krzysztof, Beata Czekaj-Wisniewska, Aleksandra Skrabacz, Andrzej Wesołowski, i Jan Tarczyński, red. *Wigilie polskiego żołnierza*. Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, 2013.
- Stawarz, Przemysław. *Kapelan Legionów. Książd pułkownik Józef Panaś*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2021.
- Suska, Łukasz. „Sztuka okopowa – próba charakterystyki zjawiska”. *Odkrywca* nr 10 (117) (2008): 52–54.
- Szymborski, Wiktor. „Rozkwitłe w okopach rzemiosło”. *Polska Zbrojna* nr 3 (27) (2023): 86–89.
- Szymborski, Wiktor. „Sztuka okopowa a cmentarze – przykłady nekropolii wojskowych czasów I wojny światowej na terenie współczesnej Polski”, *Textus et Studia* nr 1 (11) (2025): 47–80.
- Szymborski, Wiktor. „Sztuka okopowa a wykorzystanie jej w dydaktyce historii”. *Perspektywy Kultury* nr 1 (36) (2022): 209–229. <https://doi.org/10.35765/pk.2022.3601.14>.
- Szymborski, Wiktor. „Sztuka okopowa: formy przykłady a także jej wykorzystanie w badaniach naukowych – kilka propozycji”. *Perspektywy kultury* nr 4 (35) (2021): 339–366. <https://doi.org/10.35765/pk.2021.3504.20>.
- Szymborski, Wiktor. „Tanks on Monuments, Monument Tanks. On Trench Art and «Gratitude Memorials»”. *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries* 4, nr 4 (2023): 47–94. <https://doi.org/10.55159/tri.2023.0104.02>.
- Warin, Patrice. *Les objets d'écriture de la Grande Guerre*. Ysec Editions, 2009.
- Warin, Patrice. *Les objets du tabac de la Grande Guerre. Artisanat de tranchée*. Ysec Editions, 2009.
- Waugh, Judy. *Trench Art – the Stories Behind the Talismans*. 2015, e-book.
- Wielgus, Krzysztof. „Metodologia badań w archeologii lotniczej oraz kierunki wykorzystania znalezisk”. W *Lotnicza historia, archeologia i tradycja miejsca. Materiały z konferencji naukowej Nowy Targ 13–15 września 2002*. Red. Robert Kowalski i Krzysztof Wielgus, 193–234. Nowy Targ: Muzeum Lotnictwa Polskiego, Podhalański Klub Modelarzy Redakcyjnych „Skala”, 2002.
- Winterton, Melanie. *The Archaeology of the Royal Flying Corps. Trench Art, Souvenirs and Lucky Mascots*. Yorkshire–Philadelphia: Pen & Sword Books Ltd, 2022.
- Wółczański, Józef. „Misja duszpasterska księdza kapelana Piotra Niezgody w armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej”. W *Wielka wojna wyzwań duchowych. Kapelani wojskowi na froncie wschodnim 1914–1929*. Red. Tomasz Pułdłocki i Kamil Ruszła, 193–227. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2020.
- Zygmuntowicz, Zygmunt. „Legionowe wigilie 1914–1918”. *Naród i Wojsko* 4, nr 51–52 (1937): 12.
- Żak, Andrzej Czesław. „Duszpasterstwo wojskowe w armii austriackiej i w Legionach Józefa Piłsudskiego w czasie I wojny światowej”. W *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*. Red. Jan Ziółko, Anna Barańska, Witold Matwiejczyk, Dariusz Nawrot i Ewa M. Ziółek, 299–323. Lublin: TNKUL, 2004.
- Andrzej, Czesław Żak. „Hetman Serc Żołnierskich”. *Kombatant. Biuletyn urzędu do spraw kombatantów i osób represjonowanych* nr 1 (204) (2008): 9–12.

Źródła internetowe

- „Des tombes d'une touchante ingéniosité (14–18)”. Guy Joly. Dostęp kwiecień 24, 2024. <http://guy.joly1.free.fr/les-sepultures-14-18.html>
- „Wigilia w czasie bitwy pod Łowczówkiem w 1914 r. we wspomnieniach Sławoja Felicjana Składkowskiego”. Dzieje.pl. Dostęp kwiecień 24, 2024. <https://dzieje.pl/aktualnosci/wigilia-w-czasie-bitwy-pod-lowczowkiem-w-1914-r-we-wspomnieniach-slawoja-felicjana-sklad>.
- Magdoń, Jacek. „Legionowa Wigilia”. Ipn.gov.pl. Dostęp kwiecień 24, 2024. <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/131756,Legionowa-Wigilia.html>.
- Forum Strażnicy Czasu. Dostęp kwiecień 24, 2024. <https://www.straznicyzasu.pl/viewtopic.php?t=2389>.
- Krok-Paszkowski, Henryk. „Wielkanoc w okopach nad Nidą rok 1915”. Rzeczpospolita (Plus Minus), marzec 30, 2013, 19. Dostęp kwiecień 19, 2024. <https://www.rp.pl/plus-minus/art13173211-wielkanoc-w-okopach-nad-nida-rok-1915>.

Prace nieopublikowane

- Szymborski, Wiktor. „Sztuka okopowa a cmentarze – przykłady nekropolii wojсковych czasów I wojny światowej położonych na terenie współczesnej Polski”, w druku.

STRESZCZENIE

Wiktor Szymborski, Sztuka okopowa – profanum wkraczające w sferę sacrum na przykładzie wybranych drukowanych wspomnień polskich żołnierzy z czasów I wojny światowej

Celem szkicu było ukazanie przykładów sztuki okopowej, związanej ze sferą sacrum, wykonanej przez polskich żołnierzy biorących udział w starciach I wojny światowej. Podstawę źródłową stanowią drukowane wspomnienia zarówno żołnierzy Legionów Polskich, jak i żołnierzy walczących w armiach państw zaborczych. Lektura wspomnień ujawniła fakt tworzenia wyjątkowych dekoracji związanych z obchodami świąt Bożego Narodzenia czy Wielkiejnocy. Powstawały wówczas wyjątkowe dzieła z wykorzystaniem elementów żołnierskiego ekwipunku. Zasygnalizowano także temat żołnierskich grobów przyozdabianych pozostałościami po pociskach lub elementami żołnierskiego wyposażenia. Zwrócono uwagę na wyjątkowe przykłady grobów lotników oraz żołnierzy wojsk pancernych. Przedstawiono również proces wykorzystania przez żołnierzy materiałów pochodzących ze świątyń czy cmentarzy.

Słowa kluczowe: I wojna światowa, Legiony Polskie, religijność, sztuka okopowa

SUMMARY

Wiktor Szymborski—Trench Art—The Profane Entering the Sacred: A Study Based on Selected Published Memoirs of Polish Soldiers from the First World War

This essay aims to present examples of trench art associated with the sacred, created by Polish soldiers involved in the battles of the First World War. The source base includes published memoirs of both soldiers from the Polish Legions and those serving in the partitioning powers' armies. These memoirs reveal the creation of extraordinary decorations for Christmas and Easter celebrations, often using elements of military equipment. The article also touches upon the decoration of soldiers' graves with remnants of ammunition or items of military gear, highlighting exceptional examples of aviators' and tank crew graves. Additionally, it discusses the use by soldiers of materials taken from churches or cemeteries.

Keywords: First World War, Polish Legions, religiosity, trench art

ZUSAMMENFASSUNG

Wiktor Szymborski, Schützengrabenkunst – Profanum in der Sphäre des Sacrum am Beispiel ausgewählter gedruckter Erinnerungen polnischer Soldaten aus der Zeit des Ersten Weltkriegs

Ziel dieser Skizze war es, Beispiele von Schützengrabenkunst aus dem Bereich des Sacrum zu zeigen, die von polnischen Soldaten in den Kämpfen des Ersten Weltkriegs geschaffen wurden. Die gedruckten Erinnerungen sowohl von Soldaten der Polnischen Legionen als auch von Soldaten, die in den Armeen der Besatzungsmächte kämpften, bilden die Quellengrundlage. Die Lektüre der Erinnerungen enthüllte die Tatsache, dass einzigartige Dekorationen für die Feierlichkeiten zu Weihnachten und Ostern angefertigt wurden. Unter Verwendung von Elementen der Ausrüstung der Soldaten wurden dann einzigartige Werke geschaffen. Es wurde auch das Thema Soldatengräber angesprochen, die mit Geschossresten oder Ausrüstungsgegenständen geschmückt wurden. Besondere Aufmerksamkeit wurde den einzigartigen Beispielen von Gräbern von Fliegern und Panzersoldaten gewidmet. Auch der Prozess der Verwendung von Materialien aus Tempeln oder Friedhöfen durch Soldaten wird vorgestellt.

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg, Polnische Legionen, Religiosität, Schützengrabenkunst